

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TUUCH UJ

*Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noy lu'umil México, México
ISBN:*

*Ma' tu cha'abal u beetal ulák' chíuuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u táanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel jup'éel ts'íbil ju'un u yuumili'.*

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

*U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj*

*U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre*

*U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Ailotsue Aguirre Elizondo*

*U x-Tsolil ts'íib
Andrea Belarruti*

*Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados*

*Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León*

*Traductores
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez*

Tsool ts'ib

U káajbal	6	
Úuchben Tsíkbalil 1	México, u kúuchil u tuuch uj	9
Úuchben Tsíkbalil 2	j-Kanáan tamano'ob	19
Úuchben Tsíkbalil 3	j-Kanáanilo'ob ti' yóok'ol kaab	31
Úuchben Tsíkbalil 4	U muuk'il ku péeksik tuláakal	47
Úuchben Tsíkbalil 5	U yajl le Yumtsilo'obo'	63
Úuchben Tsíkbalil 6	Túutu' pe'echak'	75
Úuchben Tsíkbalil 7	Péeksaj óolal	87
Úuchben Tsíkbalil 8	Tene' piit máan aalen	97
Úuchben Tsíkbalil 9	Kun besla'e'	111
Úuchben Tsíkbalil 10	U suumil tuuch	123
Úuchben Tsíkbalil 11	K'expajal	137
Xúul t'aan		146

U káajbal

Le chan xch'úupalaalo'ob yéetel le chan xiipalaalo'ob tu noj lu'umil México'e' yaanti'ob u paa'xtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel t'i toj óolal tu'ux ku ye'esa'al tsii'kil t'i tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaj u yaantalo'ob t'i jum'p'eel lu'um tu'ux yaan kiimak óolal, jets' óolal yéetel müul bisbáail, ka' ma'alob nojochchaajko'ob yéetel u yutsilo'ob chéemba'ale' ma' unaj u ts'abal juntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u yóox analte'il le úuchben tsikbalil yéetellekubena' jum'p'eelunu'ukulil kaambal utia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'a'ana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix je' u táakpaajo'ob.

Le müuch' analte'oba' u k'aaba'e' u "Yúuchben tsikbalilo'ob tu tuuch uj" tumen utia'al le úuchben mexicoilo'obo' le tuucho' beey u ts'u'wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le kiino'obo' yéetel le máako'obo'. Le ts'u'o' leti' u jáan pik'enil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku muchkubáaj le máako'ob yéetel ulák' kaja'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

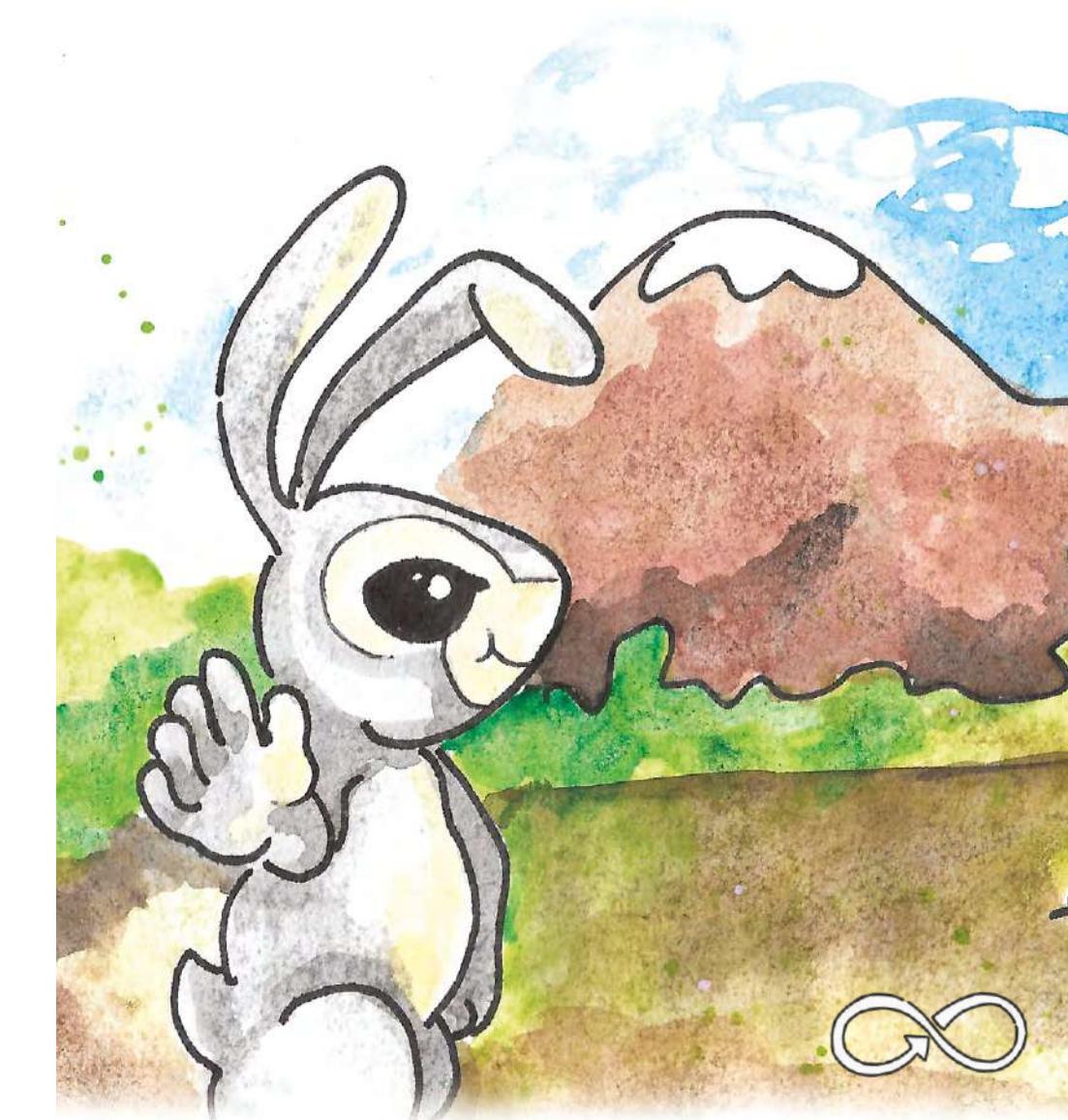
Uti'a'l le úuchben ch'ibalo'obo' junsuntúul máake' unaj u yaabiltik u bakampachi'. Le tsii'kil t'i le yóok'ol kaaba' jach k'a'ana'an. Jach séeba'an táan u bin u k'aaskuntikuba'j yóok'olkaab. Wato'ontáankbeetik loob t'i beyxan táan kaxtik ka' ch'eejna'ko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbaloo'ob beyxan yéetel le kubeno'ob yano'ob ichil le analte'a', le paalalo'ob tu lu'umil México'e' yaan u na'atiko'ob u k'a'ana'anil u kajtalo'obe' t'i jum'p'eel lu'um chuup yéetel jeseláasil kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le t'aan Méxicoo' ku taal t'i u yóoxp'eelil u juumil u t'aan náhuatl: metztli, u k'áat u ya'alej uj; xictli, tuuch wa u ts'u'wa kúuchil México: Jump'eel kúuchil tu tuuch le Ujo'.

T'i u tuuch le Ujo' unaj u káajal le jel bisbáailo', u ye'esa'al tsii'kil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México jum'p'eel kúuchil jach ma'alo'ob utia'al u káajal u ka'a meya'ita'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik jel bisbail yéetel le lu'um je'el bix mix junteen úuchike'.

1

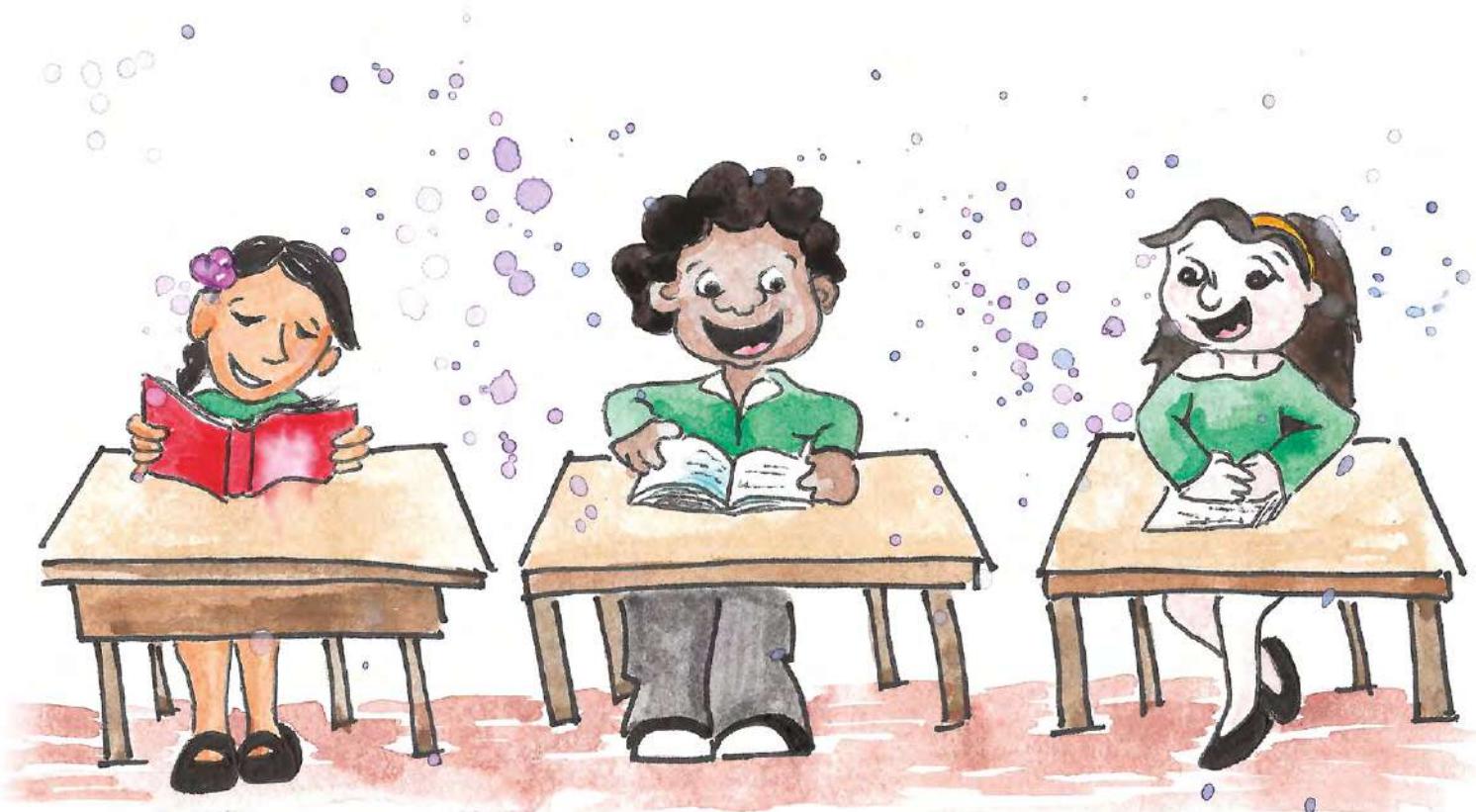
Úuchben tsikbalil:
México, u kúuchil u tuuch uj

U tsoolašíl: Ché'enxíkint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansa̱j wa xka'ansa̱j xook le boonilo'obo'.

México, u kúuchil u tuuch u'

Juunteenjeake yaanchajá biin ka'atúul chan xch'úupal yéetel juntúul chan xiipal jach ku bis kubáalo'ob. Tu yóoxtulo'obe' yaanti'ob wakp'éelil u ja'abo'ob beyxan müul xookil u bino'ob, u k'aaba'obe' xLupita xJulia yéetel jNico.

Jump'éel kiine' le táan u jóoklo'ob tu najil xooke', te' bej tu'ux ku bino'ob yáanal le k'áaxo', náay u yóolo'ob tumen tsáay u chukpachtiko'ob juntúul t'uul.

Áalkabnajo'ob tu paach, ka' tu yilajo'ob u yokol ichil jump'éel sajkab k'as jela'an, tumen bey jump'éel jool éek'chaJa'an yéetel sak lu'um, beyxan yéetel sa'am lu'um, sakpoose'en.

iJak' u yóolo'ob ka' j-ooko'obe' ichil, káaj u xiimbalo'ob yáanal lu'um jach sáasóole'eni! Tu yilajo'obup'iityáalkablet'uulo'. Tutsáaypachto'ob tak ka kuch tu xuul le jooloj ka wa'alchajis.

-iBix a beelex-itu ya'ala̱j le t'uul t'obo'-iKiimak in wóol ikil in k'amke'ex tu Tuuch le Uja'

Le chan xch'úupalo'ob yéetel le chan xiipalo' jach ja'ak'a'an yóolo'ob. Mix juunteen u yuubo'ob u t'aan juntúul t'uul.

-xLupitae' tu k'áataj t'ie t'uulo'-bix a k'aaba'-yéetel-bix a beetik utia'al u béeyta'al a t'aan.

Le t'uulo' tu núuktaj-in k'aaba'e' Ñam, teen le t'uul kaja'an te' ujo'. Ma'wáaj kaja'anen te'exi'.

-ima', tsikbalt'o'on! -ika' tu núuktajo'ob ka' papaxk'anaño'ob yéetel kiimak óolal.

-iko'otene'ex! táanilej ookene'ex tin wéetel te' jach jats'uts kúuchila'-tu núuktaj Ñam-ikin siikte'ex jump'éel siis ch'ujuk!

Le ka' jóok' le paalalo'ob te' yáanal lu'umo' le táan

u bino'ob tu paach le túulo' tu yilaajo'ob jump'eel kaaj jach jats'uts: tuláakal le ba'axo'obo' jach tu p'iis utia'al paalal beyxan chéen mejen xiipalaal yéetel mejen ch'úupalal kasa'ano'obi; mix juntúul nukuch máak kasa'ano'obi.

Le táan u bino'ob tu paach Ñam, jaajap u chiob tumen táan u yiliko'ob u xiimbal ulák' chan xiipalo'ob yéetel chan xch'úupalalo'ob te' bejo': juntúul áantaśil jts'aak yaś, ulák'e' xka'ansaś xook; juntúul chan xch'úupale' u naat'maś u tinchak balak' ook ka'máaniś táan u jíitik jump'eel xúuxak chuup yéetel yich che'ob; tu tuuk' le bejo' yaan juntúul jkanań kaaś, maas chan táanileś, jun műuch' paalalo'ob táan u bin u paaxo'ob te' bejo'. Jach jats'uts tuláakal mix ba'al éek' yéetel jach yaan kiimak óolal u maas jats'utsile jach utso'ob. Le najo'ob yéetel tuúx ku yúuchul koonole' jach jats'utstako'ob boona'anilo'ob beyxan u paklo'obeś jats'utskiinta'ano'ob, beyxan ts'aba'an jats'uts loolo'ob. Mix jun xéet' juun wa plastico pula'an te' bejo' beyxan ku t'aankubáalo'ob yéetel kiimak óolal. Tak u yalak' peek'o'ob yéetel jmiiso'obo' ku láakintik le paalalo'ob je'el tuúxak ka xiiko'ob u beeto'ob wa ba'axe' beyxan chiika'anti'ob kiimak u yóolo'ob. Le kasa'ano'ob te' kaaśo' ku yilpajal jach u yaabiltmo'ob Ñam, tumen tuláakalo'ob jach ku méekiko'ob, ku ts'uútsiko'ob wa ku kiki'

ma'achaś tu kabo'ob. Ma' chéen le kaaś ka'ach jach jats'utso', ba'ale tak u bak'an paach jach jats'uts ku chiikpaşaś nukuch witso'ob.

Kicho'ob xan ti' jump'eel naś, yaan u nukuch ts'ibilo'ob jach ma'alob bona'anik ku ya'alik «Siis ch'ukujk» ka' j-ooko'ob Ñam yéetel u yóoxtúul éetailo'ob'.

-il'uyeś jach kaaś óola'anech Waye! a'lab ti' tumen xJulia-Tsikbaltto'on tuláakal.

Ñam tu cheejtaś ka' tu tsiikaś u yuumil u kúuchil le koonol ku kaa'báatik xLety. Ichil ts'aba'an jump'eel mayakche' yéetel ya'abach nuukulo'ob beeta'an yéetel che' chuup yéetel siis ch'ujuk, jejeláas u kiijilo'ob. xLety tukáataś ti'ob wauk'áato'ob p'áatal ich naś wa j-táankab. Ñam tu ya'alaś táankab. Le ka' joo'ob' p'áajchaś u yiliko'ob jump'eel jach jats'uts ya'axtak chieilo'ob.

Kulaajo'ob tu bak'am paach jumpeel wóolis mayakche', ts'aaba'an u piixil nook'chak yéetel sak u mejen cuadrosilo'ob jach mimiiskiij le kúuchila', chúumukil te' mayakche'o' ts'aba'an jumpeel paak'al lool.

Ñam tupaktajlepaalalo'oble t'aanu jaantiko'ob siis ch'ujukil.

-Teen u túulil mexicanolen kajakbalen tu Tuuch le Ujo'-tu ya'alañ t'ob-il a wile'ex, k-úuchben ch'ibalo'obe' t'aan ka'ach u máan u kaxtik'ob tu'ux ka'ach kéen u chúumbesiko'ob jumpeel Nojoch noj lu'umil le óolale xiimbalnaajo'ob tak u kúchlo'ob tu jatsuts ja'il Texcoco. Tí' túun tu yilaajo'ob u chiikulil ku pa'atiko'obo'. Yaan jumpeel chan peten tuunich tu'ux ku siijil junkúul páak'aní' tu yóok'ole' p'okokchajíj juntúul j-koot t'aan u kiinsik juntúul kaani'. Letiobe' tu na'atajo'obe' le lu'umo' u kúuchil siijt'ob utia'al xNa'tsil lu'umil.

-žxNa'tsil lu'umil wáaj?-tu k'áataj jNico.

-beey, bey u ya'aliko'ob ka'ach tí' le yóok'ol kaabo'-tunúuktaj Ñam-le xNa'tsil lu'umo jach u yaamiltmaj ka'ach le chan xéet' lu'umo', kex ojéela'an tañ nojoch yóok'ol kaabe', leti'e' tu yéeyañ le xéet' lu'uma' utia'al ka'nuupchajak máantats' le lu'umo' yéetel Uj, utia'al u paklan kanáantikubáalo'ob wa ku k'áabéetchajaj.

-žu nupkubáalo'ob wáaj utia'al máantats'?-tu k'áataj xLupita-žBix túun lelo'?

-tu k'áataj xLupita-žBix túun lelo'?-U beejil éekjo'oché'enil yáanal lu'ume' te' tu'ux taalo'ono'-tu núuktaj Ñam -jumpeel u suumil tuuch; U k'áat ya'alej, bey jumpeel chowak suum ku nupik yóok'ol kaab yéetel Uj, utia'al u müul kánáantikubáalo'obe', u müul tséentikubáalo'ob, u müul yáantikubáalo'ob wa jach ku k'áabéetchajaj. iU tokik u báalo'ob - Tu'ule' tu jáan xulañ u t'aan ka' ts'o'okej ka' lëekij:- u tuuch lu'ume' tia'an Texcoco yéetel u tuuch le Uje', waye', u k'aaba'e' «U Noj lu'umil Paalal». Tene' jach k'aj óola'anen, tumen túuxta'aben tí' Texcoco utia'al in pixik jumpeel u sáasilil le Ujo' yéetel utia'al in kanáantik le tuucha'; tene' yáax u'ulen waye'. Te'ela' kin ch'ene'etik le lu'umo' kin wilik u ja'il Texcoco te'elo' bey tí' jumpeel néen kin wilik le Ujo' beyxan kin wilikinbáaj: juntúul t'uul. Tu noj kaajil México kin wila'aj tak waye', kin kanáantik le xNa'tsil lu'umo'-tu ya'alañ Ñam, óoli' t'uubul u tuukul aniki'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Tsíkbalt ta báale'exe' ba'ax ti' ku meya's u suumil tuuch.
2. Tsíkbalte'ex tu yóolal u k'a'aná'anil u suumil u tuuch le Ujó', ku ya'alal te' tsíkbala's, tia'an Mexicoe'.
3. Tsíkbalt tabáale'ex le bix u k'ekubáal le ujó'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Ta méek'taan kaajil wa tu'ux yaneche', ba'ax máasewáal miatsilil l'iik'sa'ab úuchijs.
2. Ta méek'taan kaajil wa tu'ux yaneche', máakalmáak le máasewáal miatsilil úuchbentak tak bejla' kuxa'ane'.
3. Jumpáayil ti' jump'éel ju'une, beet jump'éel ochel ti' Ñam táan u tsíkbal ta wéetel.

2

ÚUCHBEN TSIKBALIL: j-Kanáan tamano'ob

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

j-Kanáan tamano'ob

Le táan u suuto'ob te' yáanal lu'umo' tu Noj lu'umil le chan palaalo'obo', k-etailo'obe' táan u che'ejo'ob yéetel kiimak óolal. Jach ja'ak' u yóolo'ob ka tu yilajo'ob tia'ano'ob ti' jump'eel noj kúuchil koonole'.

Táan u k'aayta'al u koonolil bak'. Ka' j náats'o'bí. Lebuka'ajleubak'elwakax, x-kaax yéetelk'eeek'ene' jach ya'ab. Óoli' tuláakal ts'apa'an yéetel máquina. Tíuláak'koonolo'obe' ts'o'ok xanuts'abal ba'axo'ob ma' naturaali'.

-Uma'lobile' to'onemá'táank-manik ba'axo'ob chéen beyilo'-tu ya'alaaj xLupita-k-xokik yéetel k-na'atik le chan ju'unil tak'a'an ti' ba'alo'ob ku ko'onolo'. Wa yaan ba'al ma' táan k-na'atike u ma'lobile ma' táan k-manik.

Le máako'obo' táan u maniko'ob tuláakal ts'apa'an ti' máquina: salchicha jamón, tocino, chorizo, hamburguesas, u chan xiik' xkaax yéetel uláak' ba'axo'ob.

-Yaan to'on ka'ap'eel talamil: jump'ele' leti' u manik le máako'ob ba'axo'ob ma' tu xokiko'obo' uláak' unaaj k-óojeltik ba'ax k'in kú'kaschaajaaj le bak' beeta'abiko', ba'ax tu p'ataaj te' yóok'ol kaabo'. žmaantats' wáaj túun beyo?-tu ya'alaaj jNico.

Ch'a'tuklaaj u bino'ob túun tu k'áax xmáa j-Jovita, tak túux ku tséentik taman..

Le bejo' jach táaj jats'uts ku k'áat máansik ja' le kúuchilo' mix chokoj mix sisi', jach tu p'iis. Naats' te' kúuchilo' yaan u pak'bil pichibí' nats' bey 100 metrose', ku k'uchul le péepeno'ob ku taalo'ob tak Canada ku k'aba'atiko'ob monarca.

Kiimak yóolob tu bino'ob, le ku yiliko'ob máan camiono'ob chuup yéetel nukuch xóoxot'che'ob ku máan túun tu tuukulo'ob wa táan u ts'o'oksiko'ob le k'áaxo'.

Le ka' kúcho'ob te' káax ku k'aaba'atik Joya, xmáa Jovitae' tu ya'alašt'ob : -iJach ma'alo'ob bey taale'exo! Yaan teen pak'achbil waaj táant in beetik a jaante'ex yéetel jach kíikí pak'am. U ch'usukilej kin in ts'aste'ex a jante'exe' ya' yéetel ch'usuk pak'áal.

Jaanalhaajo'ob túun tu táankabil le naajo' tak te'elo' ku yiliko'ob ka'ap'éel nukuch wits. Jump'éel u k'aaba'e' Nojoch Wits le u láak'o' u k'aaba'e' Monarca. Le táan u tsikbalo'obo' yaan jump'éel iik' jach kíi piktiko'ob.

-Uuyej xmáa Jovita, taalo'on waye' tumen a'ala'abto'one' teche' jach ya'ab a walak' ba'alche'ob-a'ala'ab t'i tumen xJulia.

-Maas uts tin t'aan xkanáan tamanen, bey uts tin t'aan ka' a'ala'akteno'-tu núuktaj Xmáa Jovita-le máako'ob yaan u yalak'o'ob jach ku yaabiltiko'ob le taakín yéetel mina'an u yaabilaajo'ob te' yóok'ol kaabo' mix t'i le kuxa'ano'ob ichile', chéen ku kaxtiko'ob ka' jach ya'abak u yaalak'o'ob. Ku ya'abkuntiku yaalak'o'ob kex u k'älmo'ob, t'i kúuchilo'ob itstikya'j u yoklobi' yéetel nuunut' jep'ano'ob aniko'ob. Ku xuupiko'ob ya'abach ja' ku ts'o'okole' ichil u yo'och le mejen ba'alche'obo'ku ts'aiko'ob ba'axo'ob bey ts'aak utia'al u séeb poloktalo'obe'.

x-Lupitae' tu ya'alaaj: -le táan k-taal waye'tinwilajya'abachkúuchilo'obtu'ux yaan wakaxo'ob yéetel tamano'ob éetk'áláab yaniko'ob. Bey ma' kíi aniko'obi'. Teche', bix a tséentikletamano'obo'.

Túux a k'älmo'ob.

xMáa Jovitae' liik'ej ka' tu ya'alašt'ob ka' xiiko'ob tu paach. Tu bak'pachto'ob

le sak nāj yaan u portalilo'ob'. ba'ale ka tu sutjubáalo'obe, ka' tu yilājo'ob, tu ka'analil le chan jo'ol witso', yaan ya'abach tamano'ob jáalk'abo'obi', táan u jaanaloo'ob tu'ux yaan le su'uko'. Uláako'obe' chilikba'alo'ob tu bo'oy le che'obo', Náanach ti'uláako'obo'. Yaan jakarandao' e'epuk'ee'en uloolilo'ob, yaan junjump'éel u che'ilo'ob páaysil oom, yaan le jach ka'analtako'ob beyxan kaabaltako'ob. Tu náachile yaan uláak' tamano'ob ku báaxalo'ob.

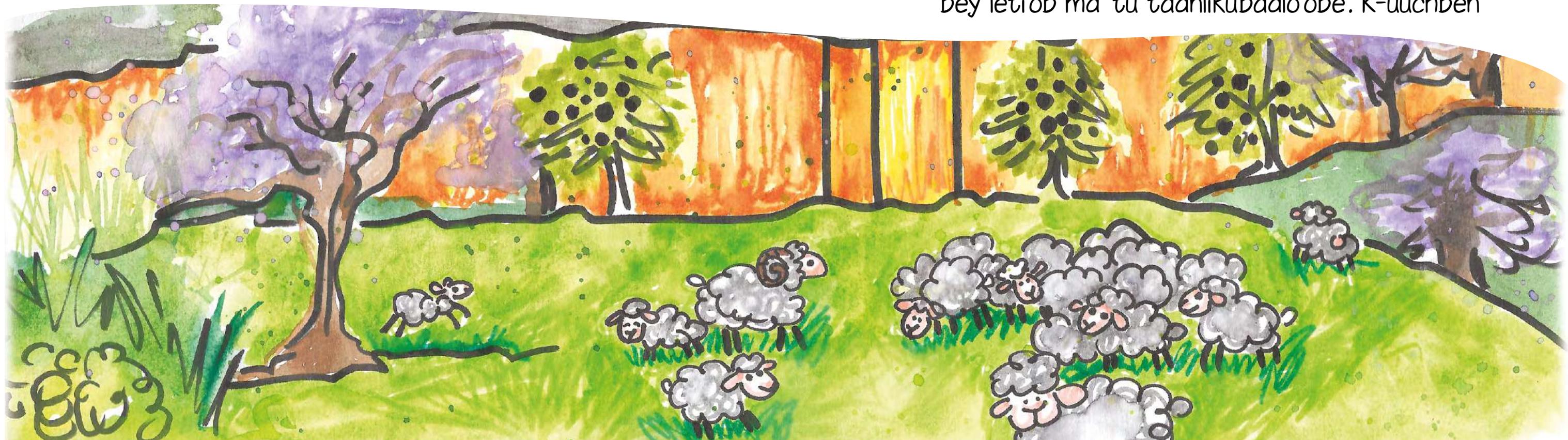
Tu jáal le káaxo' yaan jump'éel chan xa'anil nāj tu'ux yaan ku yukiko'ob jāi yéetel su'uk te'elo' yaan u láak' ka'atúul taman ku wenelo'obi'.

-¿Bey wáaj u kuxtal le u yaalak' ba'alche' le

j-kanan tamano'obo'?-tu k'áatchiitaj xJulia-teech wáaj túun káas a beetik utia'al u kíimaktal yóolo'ob.

-iMa' chan xch'úupal!-tu ya'alāj Xmáa xJovita táan u che'ej. letīe' k-uuchben ch'ibalo'ob u yaabiltmo'ob k-miatsilo', in miatsil tene', letīe' purépecha, letīobe' ku tséentiko'ob ba'alche' utia'al u jaantiko'obwautia'al u yáantikubáalo'ob ti' u meyajo'ob. Ma' utia'al u beetiko'ob taakini'.

Utiáal k-úuchben ch'ibalo'obej jujuntúul u yaalak' ba'alche'obe' jach k'aana'antako'ob. Ku ts'áiko'obuk'aaba', kutséentiko'ob, kubáaytiko'ob, ku kanáantiko'ob yéetel ku ts'akiko'ob. Beyxan bey uláak'tsilo'obe', Wa ma' tu táanliko'obe' óoli' bey letīob ma' tu táanlikubáalo'obe'. K-úuchben

ch'iibalo'obe' yojelo'ob to'onej táakpaşa'ano'on bey u ba'alilo'on yóok'ol kaabe', ma' u yuumilo'on mix u yuuntsililo'on ka' k beet loob ti' yóok'ol kaabi'-tu ya'alaş xmáa Jovita.

-¿Te'ex xanej a ts'aame'ex wáaj xan u k'aaba'ob junjuntúulil? -tuk'áataj jNico-¿ba'ax ka meyaştike'ex yéetel bix u jéelbesike'ex ka' máanak ti' industrialii?

xMáa Jovitae' tu núuktaj: beey, wa juntúul tamane' yaan u k'aaba', in ts'itmaj ba'ax k'iin ka siijí, wa toj yóol wa k'oja'an, u k'iinil u ts'a'abal u ts'aak ...iin k'aj óol tak bix u modoso'ob!

In tamano'obe' ku ts'aiko'obten jach ma'alob tso'otsel, yéetele' u tso'otselo'obe' in kiiko'obej ku beetik u nook'o'ob yéetel u nook'il u ke'elo'ob. Bey xan ku ts'aiko'obten u k'aab u yiimo'ob utia'al queso artesanal yéetel u bak'el x-má' k'aasil k-konik ti' tuláakal kaaj, tumen yaan xan máako'obe' ma' k'oja'anchajko'obe' ku kaxtiko'ob kík'i janal.

xJulia tu k'aataj: -ba'ax a k'áat a wa'al ma' k'oja'anchajko'obi'.

Ma'ilí k'oja'anchajak yéetel le xuupo', le k'oja'anil ku taasik le salat na'atilo', le máaxo'ob yaanti'ob le k'oja'anilo' ch'iika'anti'ob: mina'an ts'o'olil u maano'ob yéetel u puliko'ob ba'axo'ob, ma' yojelo'ob ba'axo'ob ku jaantiko'obi', mantats' ku maniko'ob ba'axo'ob

yano'ob ich empaque yéetel mix junteen ku tuukulo'ob tu yóolal u toj óolalo'ob mix tu yóolal le Yóok'ol Kaabo'.

Le mina'anti'ob le k'ojaanilo' ku maniko'obten ba'ax kin konik tumen u yojelo'ob mix ba'al k'aas ku p'atiko'ob Yóok'ol Kaab. Le ba'axo'ob kin koniko' mixba'al beetik k'aas ti' ba'alche' mix kiimiko'ob yaan ichil. Ku beetik uts ti' u wiinkilil máak yéetel ti' Yóok'ol Kaab. Kin takik jup'eel u ju'unil ku ya'alik: "ba'axon ku tal ti' taman jáak'ab u tséenta'alo'ob".

Le óoxtúul etailo'obo' tu muts'al u yicho'ob, tu náach ch'aaj u yiiko'obe' ka' kiimakchaj u yóolo'ob tu yóolal u k'asko'ob ba'axo'ob u yojelo'ob u yúuchben ch'iibalo'ob.

Tu k'aatajo'ob túun ti' xmáa Jovita u páastalil u máano'obe' ka' ook yáalkabo'ob u báayto'ob le tamano'ob tu Ranchoil La Joyao'. máano'obe' ka' ook yáalkabo'ob u báayto'ob le tamano'ob tu Ranchoil La Joyao'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Much'kiinte'ex ya'abach tukuulo'ob:
 - a) Ba'ax meyaajil k'áax ku meyaasta'al ta mEEK'tAANKAAJIL wa le tu'ux yanecho'-.
 - b) Ba'ax meyaajil alak'bil ba'alche' ku meyaasta'al ta mektáankaajil wa le tu'ux yanecho'.
 - c) Junjuntúul ichile'exe' ka' u ts'ibt u núuktaajil te' pizarrono'. Ku ts'o'okolej ichile'exe' ilawile'ex wa le meyaaj je'elaaj agroindustrial wa agroecológica.
2. Tukuulnene'ex ti'le k'iino'ka'káaj u yalaktiko'ob ba'alche' le úuchben chii'balo'ob t-miatsilo' tak te' k'iino'ob ku yokol tak industria yéetel le bak' toba'an ku ko'onol tu noj kúuchil koonol. Chikbese'ex u jelá'anil tak ka'káaj u k'aschajal.

K'UBEN TI' TEECH

1. Beet jíump'éel maketa yéetel u katil k'áax tu'ux mix máak kanáantik le ba'alche'obo'. Yéey ba'ax ba'alche'ilo'ob kaja'an te'elo'.

3

ÚUCHBEN TSIKBALIL: j-Kanáanilo'ob t'i yóok'ol kaab

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

j Kanano'ob tí' yóok'ol kaab

Le Mejen paalal táan u joo Klo'ob k'iwik yéetel Ñam chéen ka' tu yilaajo'obe' xlupita wa'alchajis ka' tu ya'alaaj:-its'o'ok k seen xáantale'ex waye', k taatatsilo'obe' mi táan u tuukultikto'on!

-Ma' beyi' xlupita-tu núuktaj Ñam-.

Tu noj lu'umil paalale' jela'an u máan le kíino'obo'. Waye' ka wilik ku máan jump'eel kíine' tí' Yóok'ol kaabe' chéen junsúutuk ku máan; a taatsilo'obe' mix tu yiliko'ob wa mina'ane'exi', ba'ale jach k'a'abéetchajaj a waantale'ex waye'. Unañ in beetik jump'eel k'axt'aan ta wéetele'ex, ba'ale táanile unañ in we'esikte'ex jump'eel ba'al. iKo'otene'ex tin wéetel!

Ñam tu ye'esaaj jump'eel bejt'ob utia'al u joo Klo'ob te'

kaajo' utia'al u bino'ob tí' jump'eel nojoch wiits. Le bejo' chuup yéetel loolo'ob, e'epuk'e'en loolo'ob mix máak pak'milo'ob, chéen tu juunal xjóok'obilo'ob. Lelo' ku beetiko'ob u yila'al le bej bey jaya'an su'uk yóok'ole'. Ku yiliko'ob ya'abach jéjeláas nukuch che'ob, Tuláakal jats'uts ya'axilo'ob; jujunkúulo'obe' yéetel u loolilo'ob uláak'o'obe yéetel yicho'ob; jach muulta'an tumen p'eenkech yik'elo'ob, ku máan kéejo'ob yéetel tsíimino'obi', tu náachile' ka wilik u máan báalamo'ob yéetel tak p'onto'.

Ka'alikil táan u naklo'obe' ku chiikpaaja's u boonil ch'ooj áak'alo'ob ja', bey boona'anilo'obe'; ku ts'o'okole', le ka' tiip'o'ob t'i jump'éel x-koomk'om lu'umil' tu xuulej tu yilajo'ob jump'éel x-áalkabil ja' tu taamil le kéen máanako'ob ku jéentantik nukuch tuunicho'obo', óolijs bey táan u k'aaye'.

-iJeta'an jats'uts tuláakal ba'ax táan in cha'antiko', chuka'anil u kuxtalil, kíki' óol aniko'on, kin wilikp'eenkechche'ob yéetel jejeláas ba'alcheo'ob!-tu ya'alaj jNico, ka'alikil yóokole' máan u xiiknal juntúul ts'unu'um.

Ñam tu ya'alasti'ob le táan u bin u xiimbalo'obo'.

-u k'aaba'e' "jejeláas kuxtalo'ob" jach yaabilmaj waye'. To'one' u káajnalilo'on u noj lu'umil paalale', táakpajaño'on ichil le jejeláas kuxtalilo', ma' to'on u yuumilo'oni; chéen j-kananilo'on. Wa k kiimsik u kúuchil yóok'ol kaab, jach u jaajile' k kiimijs tuláaklo'one'ex tumen ichil u kuxtalil aniko'on.

Kúcho'ob tak tu ka'analil jump'éel witse', wa ku paktiko'ob tak kabalej ku chiikpaaja's u Noj Lu'umil Paalal. Ku yiliko'ob tuláakal u chakil yóok'ol le naajo'obo', le mejen kaajo'obo', sak bejo'ob buut'a'an yéetel tuunichchil bak'pachta'an tumen che'ob yéetel ya'abach nukuch che'ob..

Ñam wa'alchajis ka' tu ya'alasti'ob: - pakatnene'ex ka'anal, tumen t'i kin t'uuchtali' te' jats'uts kúuchila', utia'al in wilik...

-iLe Yóok'ol Kaabo! -jáak' óolalchajíj xJulia le ka' tu yila's buka'aj nojochil k yóok'ol kaabe', t'i xa'anij jach ma'alob chika'ani u noj lu'umil México.

Le yóok'ol kaabo' jach ch'oj u boonil, ba'ale jach tu chúumukil u noj lu'umil Mexicoe', tu'ux yaan ka'achijs u áak'alil Texcocoe', ku chiikpaajs jump'eel chan boox jool.

-Siit'nene'ex ka' a wilike'ex maas naats'il le ba'axo'obo'-a'alabti'ob tumen Ñam-iSiit'nene'ex! Chaambel a paakate'ex ba'ax ka wilike'ex.

Le Paalalo'obo' ya'ab utéenele' siit'naajo'ob chéemba'ale u yicho'obe' jop'u bin u yóotsiltalo'ob. Ma' tu yiliko'ob le ja'o' chéen tikin lu'um aniki', ma' páajchaj u yiliko'ob áak'alii, mix u sáasil le Ujo'mix u yoochel le t'uulo', ma' chika'ani' Ñam.

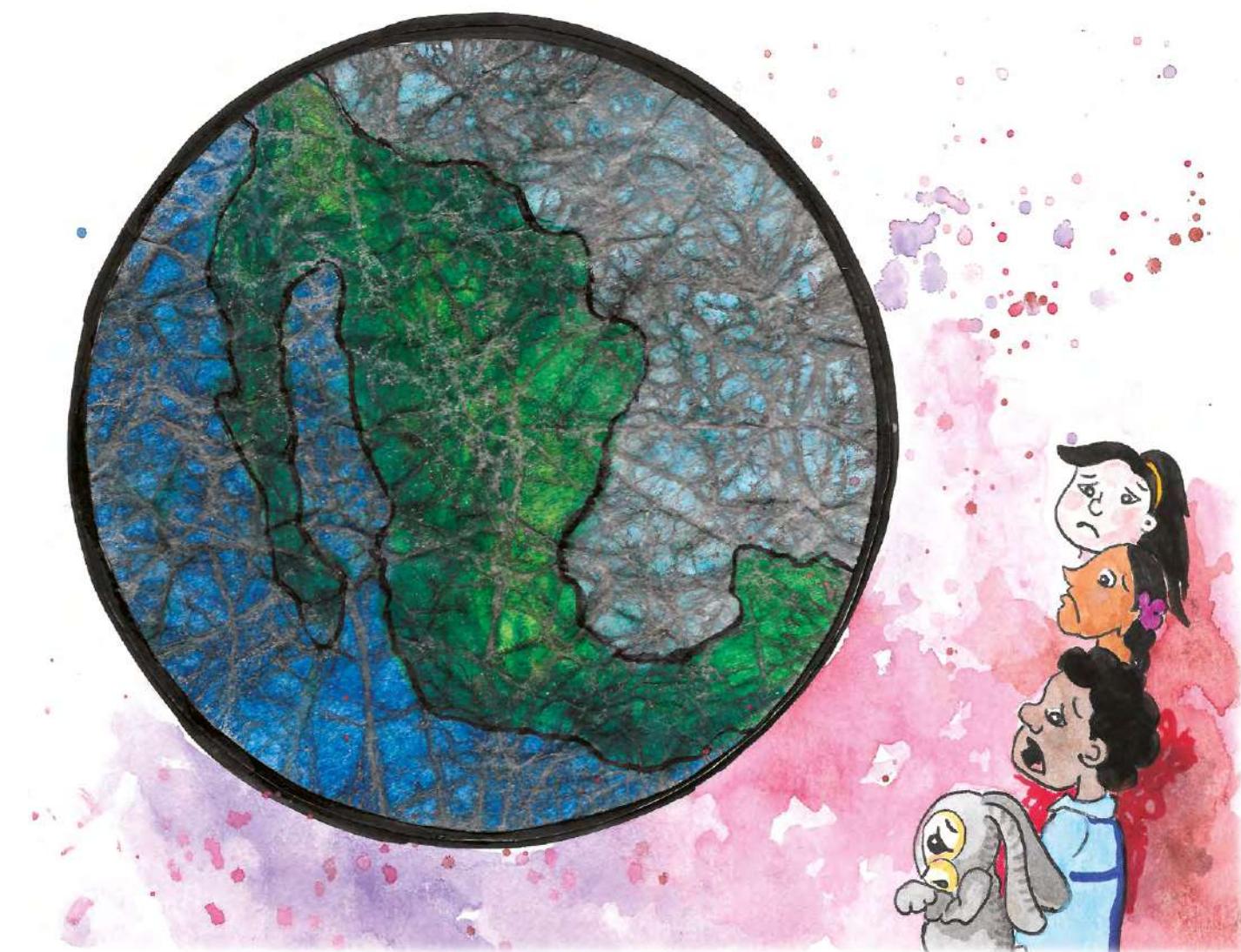
-Ñam, Ma' páajchaj to'onii k ilik le áak'alo'-ya'ya' óolal ti'ob-. Ba'axten sa'ap'ij.

Ñam tu t'o'ona's u xiikin, ka' tu nula's u yich ka' tu ch'a'aj u yiik'.

-Tikinkunsa'abijs, sa'ap'chajíj, tséelchaj u ja'il. P'eenkech ba'alche'ob kiimilchajó'ob, beyxan ya'abkach che'o'ob, ch'iich'o'obe' púuts'o'ob xaan. Ba'apachta'ableáak'alo'yéetelnukuchkuucho'ob chupa'an yéetel xta'miis, utia'al u bùut'uj ku ts'o'okole ku liisa's pak'o'ob yóok'ol. Ba'ale' u k'aasijs tu'tu' ba'ale' choojsna'ji' yáanal lu'ume' ka' tu k'aaskunta's ulák' ja', bey jujumpp'it tu bin u

k'astaj tuláakal -bey tu níuktajo'.

U yiicho'ob mejen paalale' ta's jak'a'an u yóolo'ob. Ñam chéen tu je'elsuba's junsúutuke' ka' jooop' u t'aan: -le ka' wilike'exo', ma' chéen tu noj lu'umil Mexico ku yúuchuli', beyxan tu tulisil yóok'ol kaab. Ka'ache' ma' bey ixtako', -úuchben k miatsile' ma' chéen ku chíimpoltiko'ob u kuxtalil tuláakal ba'al, beyxan ku kanáantiko'ob u kuxtalil yóok'ol kaab.

-iTó'on xane' taak kanáantik! Tu ya'alaajo'ob xlupita, xJulia yéetel jNico jumpáakili'.

Ki'ímakchaś yóol u yich Ñam, chuupchají yéetel alab óolal. Beytúuno' tu ch'aaj óoltaj u tsikbal: -u kajnáalilo'ob yóok'ol kaabe', ti' u ts'ook ja'abo'obe', máantats' táan u maano'ob ts'o'okole' ku puliko'ob, saansamal beyo'obo'; ku maano'ob ku puliko'ob. iTuláakal ku puliko'ob! ima' tin na'atik ba'axten beyo'obo! u jaaśile' le yóok'ol kaabo'ich talamil yaan wama' tuxump'áatiko'ob maane' yéetel xuupe', ku maaniko'ob ba'alo'ob kex ma' k'a'abéetti'obi'. iTuláakal ba'al u k'aato'ob! Ts'íj u yóolo'obe' unaś u yaantalti'ob tuláakal, ma' tu yiliko'ob wa ku beeta'alti'ob k'aas wa ma'; ba'ale' mix tu k'aajalti'ob yóok'ol kaab. Ba'ale' ts'o'ok u k'uuchul u k'iinil yaan k lep'ik k óol..

-Ba'ax je'el u páastal k-beetike'. -tu k'aataj le paalalo'obo'.

Ñam tu núuktasti'ob: -tin péeksaj a wóole'ex tumen chéen mejen paalal Mexicoilo'ob je'el u páastal u káasiko'ob u kanáantiko'ob yóok'ol kaabe'. Ma' tu páastal u tákpaajaś uláak' táanxel kaajo'ob unaś u chumbesa'aj tu noj lu'umil Mexico, tumen k'aajse'ex ti' yaani' u tuuch le Ujo', iti' ku jéets'eli' u tulisil yóok'ol kaabi'.

-iJach chuka'an k óol! iMexicoilo'on jach yaabiltmaś yóok'ol kaab! Jach k'aabéet k-suut te' lu'umo' ka' tsikbalnaško'on yéetel mejen xi'ipalalo'ob beyxan mejen xchúupalal ka' u yojéeltiko'ob je'el u páastal kuxtal xma' maaní', ts'o'ok k ilik u Noj Lu'umil mejen paalal, u tuuch le Ujo'-tu ya'alaajo'ob le óoxtúul paalalo'ob jach lik'a'an u yóolo'obo'.

-Ba'ale' yaan k'lep'ik óol tumen u tuuch tia'an Texcoco táan u tikinkuntikubaś, táan u biin u kiimil. -tu ya'alaś ñam-wa ma' t-wáakuntike'ex le nojoch loobila' táan u taal naats' t'i to'on.

-iñam, ma' a tuklik! -tu ya'alaś u yóoxtúul etailo'ob-iJach junpiikil xchúupalalo'on yéetel xiipalalo'on Mexicoilo'on k'káat kanáant Yóok'ol Kaab! Yaan u p'aajtal wa'alkunsik le koja'anil chéen maan yéetel xuup, jump'él ba'ax ku satik yóol tuláakal máak. iLelo' xuulij!

Ñam tu yilaś jach péeka'an u yóolo'ob ka' kiimakchaś u yóol. Tu ya'alašt'ob ka' u ts'áaj u xno'oś k'abo'ob tu puksiik'ale', u xts'íik k'abe' tu tuucho'ob ka' u ya'alo'ob yaanubeetkubáalo'obuškanáanil yóok'ol kaabi'. Bey tu beetilo'ob túun yéetel jach kiimakchaś u yóolo'ob, tumen ts'o'ok u yojeltiko'ob ba'ax t'i ku meyaj u kuxtalilo'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

T'i u k'aayil jeets' óolal

1. Yéeye'ex juntúul chan xi'ipal wa juntúul chan xch'úupal ka ts'ibnak te' pizarrono'. ts'ibte'ex u k'aaba' ba'alche'ob, xiwo'ob wa minerales táakpašano'ob ichil u jeselásas ba'alilo'ob yóok'ol kaab.
2. Tukuulnene'ex t'i junkúul che' yaanti' maas t'i 300 ja'ab. ¿Máax jach u yuumil? Wa le che'o' ts'o'ok u yílilk u yúuchul u máan u kuxtal ya'abach máako'ob?. Beete'ex xan yéetel le ba'axo'ob ta ts'ibte'ex te' pizarrono'.
3. Ba'ax ka tuklike'ex t'i u tikinkuunta'al jump'él áak'al.? ba'ax talamil ku taasik.? A tuklike'exe' je'el wáaj u béeytal u tu'upul le loobilo'. Ts'ibte'ex ta xpikilju'une'ex le ba'ax ta kane'ex te' kaajo'.
4. k-Kaye'ex u k'aayil le lu'umo'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Beoritase', ta xpikil ju'une' boon a woochel yéetel a etailo'ob tu'ux táan a beetkabáale'ex jkanáan yóok'ol kaabile'ex.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k lu'umil
Ta yéeyaj uj
Jach bey kiike'

A waalo'obe' ku k'aayikecho'ob
Beyo'ob sak chike'
A mejen xch'úupalal ku méek'ikech
Ichil u ts'u' k'aax

Ichil a jo'obnel
Ta nuupaj k k'ab
Tu'ulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'on

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'ap'tiko'ob
A noj siibal
U k'áat u konolchajo'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kiimsajkech
U k'eeexla'antabech yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a K'a'abnáab

U tuuch Uje'
México u kúuchil
Tu'ux ta wóotaaj
Ka' p'áatak a yajkunaaj

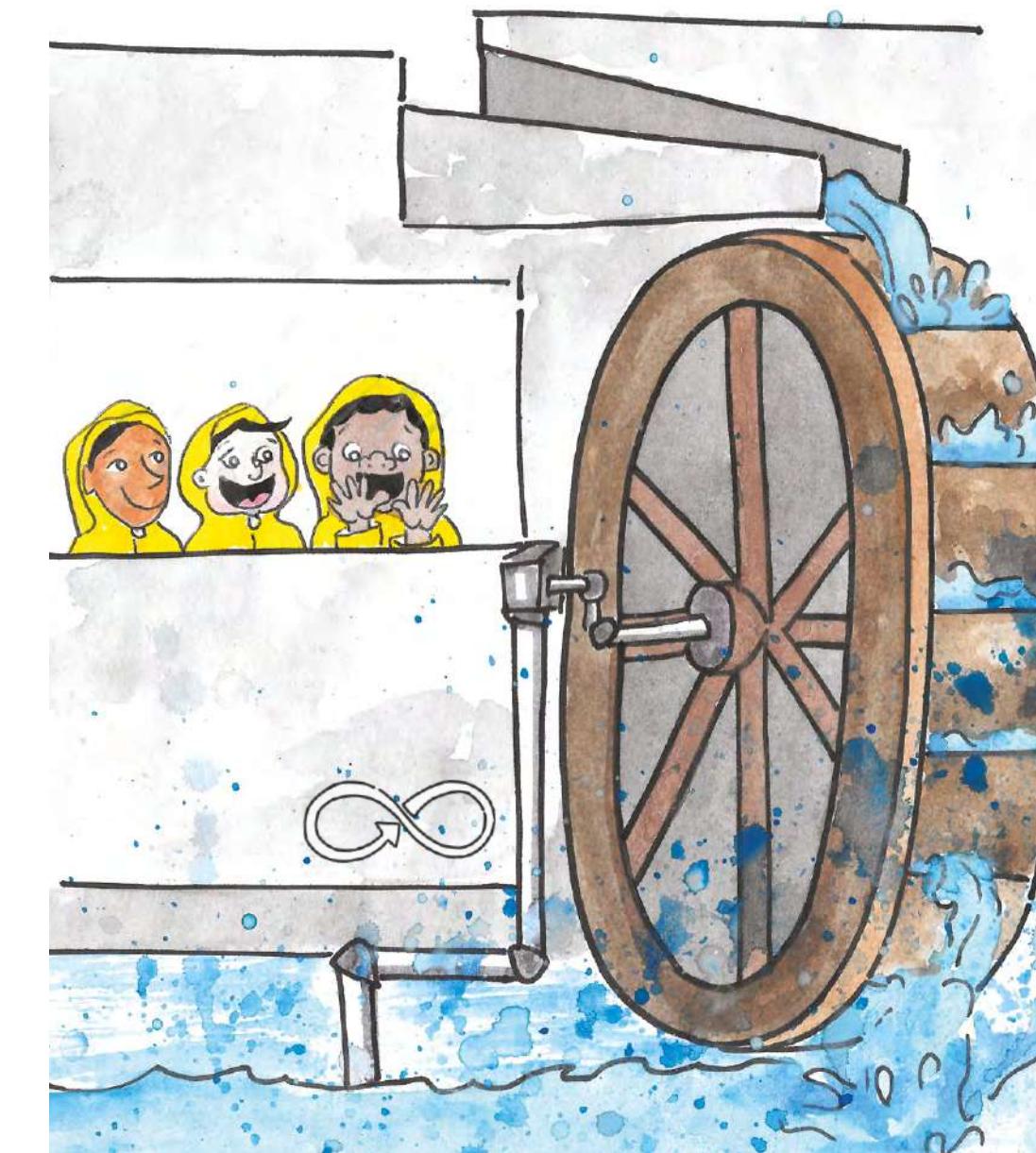
Kaxik t'áan in xna'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'ax kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu p'aajtaaj k'exik
Mix tu p'aastal manik

Talia Vázquez Alatorre

4

ÚUCHBEN TSIKBALIL:
U muuk'il péeksik tuláakal

U tsoola'jil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansa'j wa xka'ansa'j xook le boonilo'obo'.

U muuk'il péeksik tuláakal

j-kanáanilo'obo' bin u ch'a'ob Ñam tu noj lu'umil le chan paalalo'obo'. jMario le chan paal ku kanáantik u ba'alilo'ob yóok'ol kaabe', tu ya'alasti'ob le ka' joo'ko'ob te' yáanal lu'umo' wa tak u t'aano'ob yéetel Ñam, leti' tia'an yiknal le chan jala'ach paalalo'ob ku ts'áiko'ob ma'alob muuk'o'ob yéetel tu ya'ala'j u láak'intiko'ob.

Te' bejo' tu jo'osa'j u sabukan mandarina yéetel páak'am táan u biin u jaantiko'ob tu kaantúulilo'ob jach kíimaku yóolalo'ob. jMario tu ya'ala'j: -iUts tin chi'in jaantik le chújuko'oba! iMa' tu paa'jal in kuxtal wa mina'ano'obi!

xLupitae' tu nukta'j: -jMario, lela' ma' chújuko'obi', iu yich che'ob!

jMarioe' ma' tu xula'j u jaanli' ka' tu ya'ala'j ti': -u chújukil yóok'ol kaab, seen kii chújukil, ku lu'siktech u taakil a jach jaantik ya'abach chújuk je'el u beetik a wuk'astale', ba'ale'

ku lu'usik tak a wuk'ajil. Maas jach ma'alob kéen le jaantike'exo'. Beyxan yéetel u sóol ku ma'alobkiintik le lu'um utia'al le pak'alo'. Ba'ale le ka jaantike'ex te'ex yéetel le toba'aniko' ku suut nukuch witsil xta'miis. ¿Ba'ax kéen a seen beete'ex yéetel lelo'?

Le óoxtúul éetailo'obo' ma' tu ya'ala'jó'ob mix ba'alí', xi'ik tu bin u xiimbalo'ob tumen jMario u jaasil ku ya'alik.

Tu yila'jó'ob túun Ñam tu xiimal t'i jump'él pak' ku k'aaba'atik Compuerta, ku táats'máansik jump'él x-áalkab ja' tu chúumukil le nuxi' k'áaxo'. Le bej ku máan yóok'ol le compuertao' jach mimiskil yéetel yaan u xmach k'abil utia'al ma' u

lúubul máaki'.

Le ka' náats'o'obe ka' tu k'a's óolto'ob j-Jorge. U nojchil le ingeniero'obo'. Junt'uul chan xi'ipal bek'ech u wiinkilil yaanti' 10 ja'ab yéetel táats' u tso'otsel u pool óoli' ku pixik tak yicho'ob. Tu k'aatasti'ob ka' u ts'aa u k'aank'an chichich p'óoko'ob yéetel jump'él nu'ukul utia'al ma' u jach ch'ululo'ob. Tu láak' tséel le joolnajo' ku chooj ja'i' u yiik'ale' jach k'a'am.

Tunáachile, tuyila'jo'ob ñam tu yokolti' jump'él kúuchil tu xuul le joolnajo'. Óoli' tuláakal cristal telo', ka wilik tuláakal u jats'utsil le k'aaxo'. Bey jump'él chan capsula tu'ux ku much'ik u báal le ingeniero'obo'.

. Tak ka' kúcho'ob tu yiknal ka' kula'jo'ob tu yiknal le mayakche'o'. J-Jorge túune ts'aa'j u yuko'ob

jump'él ba'ax ku k'aaba'atik tascalate, beeta'an yéetel kakaw, jach túun lúubti'ob ma'alobil tumen jach kii siisil.

Le ka' ts'o'ok u t'aaniko'ob ñam yéetel j-Jorge, jMario le chan xi'ipal j-kanáan kaajo' jáan bin xiimbal te' nukuch k'aax ka' yil bix aniko.

Le jkanáano'obo' tu tsikbalta'jo'ob ti' ñam bix xi'kti'ob te' k'aax La Joyao'; u jela'anil u tséenta'al ba'alche'ob ich industrial yéetel ecológicae jach chiika'an, ba'alche'ob óotsil u yóolo'ob yéetel kiimak u yóolo'ob tu yila'jo'ob te' kiiño'. Kiimak in wóol ta wéetele'ex tumen jach ta wilaje'ex ba'ax una'j a kanike'ex.

-il a wile'ex in yaabil j-kanáane'ex, ti' u ba'alilo'ob yóok'ol kaabe' jach uts u biin tuláakal lelo' u k'áat ya'alej mina'an u xuul.

Yaan jump'él bek'ech suum ma' chiika'an nupiko'on ti' le xi'wo'ob, ba'alche'ob, tuunicho'ob, fósilo'ob, ja', kiiñ, ti' tuláakal. Le bek'ech suum je'elo' utia'al máantats', ma' chiika'aní chéemba'ale' jach yaan u muuk'.

Tia'ano'on ti' jump'él kúuchil hidroelectricae' waye' le ja'o' k-sutik muuk'il. Le ja'o' ku majáantik to'on u muuk' utia'al u yaantalto'on sáasiliil,

le sáasilo' ku yáantik u piikilil' ba'axo'ob, ba'ale ku ts'o'okole unañ k-sutik. Waye' tuláakalo'on k-mašan ku ts'o'okolej k-sutla'antikbáal xan... kuxlažo'on bey ti' jump'éel wóolis ba'al, mina'an u xuul.iKo'otene'ex a ch'ene'ete'ex! Ka' náats'o'ob te' x-kalom iik' yaan te' kúuchil bey capsulao'.

Tak te'elo' ku yiličo'ob u yo'ochó'ob. Tuláak' tséelej tia'an le jats'uts x-áalkab ja'o', le kéen u je'ek'abto'ob le joolhažo' le ja'o' ku lúubul yéetel muuk'é' ku péeksík nukuch turbina'ob. Le kéen pirinsuunak le turbina'obo' ku beetiko'ob u yaantal sáasilil te' kaajo' yéetel ti'e' nukuch kaajo'obo'.

Ñam tu ya'alaſti'ob-: ti' u noj lúumil le paalalo'obo' chéen ku meyasto'on u muuk' sáasilil ma' tu beetik loob.

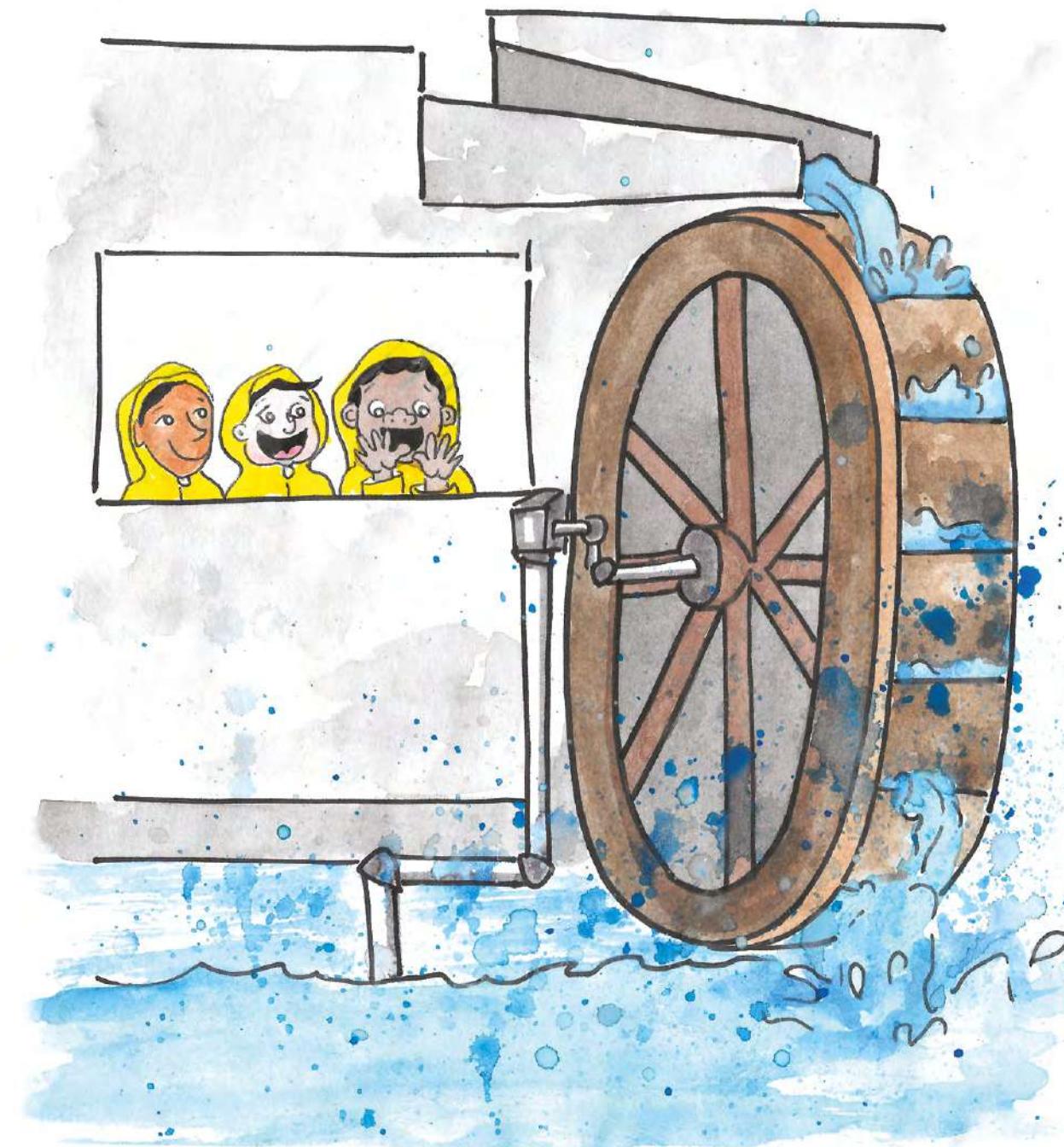
-iBa'ale'tene'tin wilaj coche'ob tak camiono'ob tu máansa'al tumen paalalo'ob! -tu núuktaj ñNico.

-beey, chéemba'ale'ma' tu meyasto'ob gasolina, electriko'ob. Ba'alechéen jump'iitawilaži'tumen chéen ku cha'abal u jóok'ol wa jach k'a'abéet. Waye' uts t t'aan k-xiimbal ba'ale wa náachej k-biin ti' treeñ, electriko'ob xan.

Ti' u ranchoil Joyae' jáalk'ab le ba'alche'obo', le ba'alche'obo' ma' tu muk'yaajo'ob yéetel ku suukbesa'al chéen utia'al jaantbilo'ob te' kaajo',

láalaž kiine' ya'abach máako'ob ku na'atiko'ob ba'ax utsil ku taasiko'ob.

Je'ex le ba'axo'ob máanja'ano'ob ti' industrialo' jach k'a'ana'an ka k-kaatchi'itbáal ya'abach ba'alo'ob. || a wile'ex, ti' jump'éel u empakeil

salchicha ku ko'onol te' noj kúuchil koonolo'obo:
 žjáaytúul ba'alche'ob muk'yañnaajo'obi? žbuka'aj
 ja' xu'up ikil kala'aniko'ob?, žbuka'aj muuk'il wa
 energia xu'up ikil tak máak'a'anta'ak u bak'elo'ob?
 iku ts'o'okolej tukulte'ex buka'aj muuk' yéetel
 ja' xu'up le táan u ts'a'apalo! -tu ts'o'oksil u t'aan
 ja'ak'a'anil yóol Ñam.

-Ay ts'o'okapéeksikin wóol-tunúuktajxLupita.

-ma' chéen unaj u tukultikke'exi' yaan a
 meyaje'ex. Chéen ch'a'abil: ma' manike'ex
 ba'alo'ob ku beetik loob te' lu'uma'. A
 meyaje'exe', u káat ya'alej a wañale'ex, u
 líik' a wóole'ex, a müul meyaje'ex yéetel
 u kiimak óolal. Chéen yaan a païke'ex
 u muuk' le u kója'anil le xuupo'.
 Je'el u béeystale' chéen yaan a
 káasike'ex le ba'ax u yojel le
 úuchben chiibalo'obo'.

K-úuchben chiibalo'obe'
 tu kanaj u beeto'ob
 jela'anil. Chikabáale'ex
 yéetel káase'ex,
 suunene'ex tu káajbal.
 Mexicoile'ex, je'el u
 béeystale!

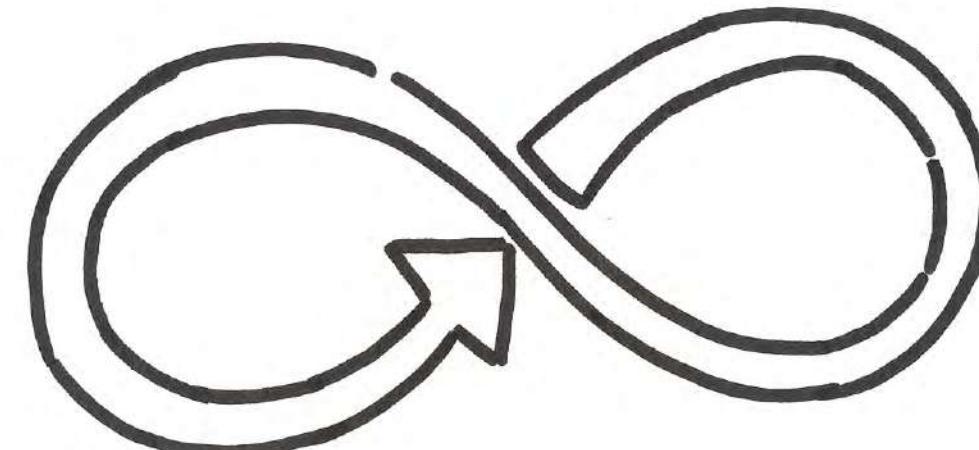

KUBEN TI' KAAJ

1. Machláant a k'abe'exe' ka beete'ex jump'él wóolis ich óoxp'él minutos yéetel kanáant ma' a lúubule'ex chéen yéetel jump'él a wooke'ex. Yaan u páastal a wilike'exe' wa juntúul ku lúubule'ku lúubul tuláakal.
2. Ichil le wóolisilo', utia'al u páastal a wilikabáale'exe' beete'ex u kíki' t'aan le j-kanáano'obo'. Jach il a wile'ex, a beetike'ex je'ex u ya'alik le oochelo' yaan a wilike'ex bix u bin béeytal jump'él chiikul mina'an u xuul. Le kíki' t'aano' u k'áat u ya'al u nupkubáal utia'al mina'al u xuul ichil puksii'k'al yéetel le xNa'tsilil lu'umo'..

3. Jach il a wile'ex u yoochelil le mina'an u xuulo'. Pixe'ex u xéet' u pak'il u nañil xook yéetel cartulina yéetel beete'ex jump'él nojoch boonil yéetel u chiikulil Mina'an u xuul. Bone'ex xan le ba'axo'ob t-ch'a'ase'ex ti' u ba'alilo'o yóok'ol kaab yéetel unañ xan u suut utia'al k kanáantik ka' p'áatak báayli'e'.

KUBEN TI' TEECH

1. Beet jumpeel ts'ib t'i junwáal ju'un yóolal a pe'echak' ecologica le k'aasil ku p'atik le xuupilo'.
2. Bejla'e' t'i u paaxil jéets'elilej, ko'one'ex k'ayik u k'aayil etail Cepillin. U pe'echak'il uts kuxtalil.
3. Xak'alt yéetel ts'ib t'i jumpeel cuadernoj wa junpáayil t'i junwáal ju'un ba'ax le u muuk'il ecologico' wa, ba'ax le energia hidráulicao', le ku jo'osa'al te' petroleo' yéetel ba'ax u muuk' le k'iino'.

U pe'echak' ookil uts kuxtalil

Yaan k-kanáantik yóok'ol kaab tumen je'el
u ts'o'okol u k'iine'

U pe'echak'il le uts kuxtalilo' letie' unaj
k-p'atiko'

Jump'éel kuxtal ich toj óolal yéetel
yaabila's yéetel ma'alobil aantal.

Tulákalo'on unaj kanik báaxal yéetel
k-beetik meyajo'ob meetbil k'ab

Yaan k-p'atik
U pe'echak'il le uts kuxtalilo'
Ma' chéen maan yéetel k-pulik xma' p'iisili'

Ma' u pu'ulul u xta'miis, je'ex pilas,
nook'o'ob wa u nu'ukulilo'ob otoch
Lelo' k'aas

Ma' pulik le celularo'obo' tumen ku
beetiko'ob k'aas

Jump'éel kuxtal ich toj óolal yéetel
yaabila's yéetel ma'alobil aantal

Yaan k-p'atik
U pe'echak'il le uts kuxtalilo'
Ma' chéen maan yéetel k-pulik xma' p'iisili'

Yaan k-p'atik
U pe'echak'il le uts kuxtalilo'
Ma' chéen maan yéetel k-pulik xma' p'iisili'
Pulik xma' p'iisili'
Pulik xma' p'iisili'

5

ÚUCHBEN TSIKBALIL:
U yaśil Yuumtsilo'ob

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

U yaajil Yuumtsilo'ob

Ñam suuk ka'ach u xiimbaltik u yéetailo'ob u yuumtsilo'ob mesoamericano'ob, t'i ya'abach ja'abilo'ob. Xiimbalnají tak tu jats'uts chak'an lu'umil tu noj lu'umil le paalalo'ob tu'ux yaan u nukuch che'ilo'ob ahuehuete, ku k'aaba'atik Tule.

Ya'abach yuumtsilo'ob kulukbalo'ob tu bak'ampaach le nukuch che'ob táan u jaantik yich le che'ob yéetel táan u yuk'ko'ob siis k'eyem ts'aba'an ich luuch.

-iJe'el ku taal in wéetail Ñam, le j-utsuts t'u'ulo!

-Tu ya'alaaj Quetzalcóatl, u nojoch Yuumtsil Mesoamericano'ob.

Ñam tu t'anaaj tuláakal.

Láalaajwínaletíkumuch'kubáalo'ob Yuumtsilo'ob jach k'a'ana'ano'obo', le táambesik le u ba'alilo'ob yóok'ol kaabo'.

Ñam yéetel Quetzalcóatl, u Yuumtsil kuxtal yéetel u Yuumtsil uts kuxtal jach u yaabiltmubáalo'ob. Junteenak tu k'aj

óoltubáalo'ob t'i jump'eel bej. Te' k'in je'elo' Quetzalcóatl u wiinikilil máak yaanti, wi'j yéetel ka'ana'an. Le ka' i'ilabe', Ñam tu ya'alaaj t'i je'el u ts'áik janal t'i; su'uk je'ex le ku jaantiko'. Quetzacóatl tu ya'alaajt'i le máako'obo' ma' tu jaantiko'ob su'uk, le ka' tu yóoseltaj Ñam ka tu ya'alaaj ka' jaanta'ak tumen le Yuumtsilo'. Quetzacóatl túune tu jach ch'aaj óotsilil t'i ka' tu na'aksaj tak te' Ujo' le óolal tak bejela'e' te' ku yilpajal Ñamo'.

Quetzalcóatl ku beetik ka'ach le much'táambalo'obo' láalaaj wi'inalo' utia'al u

tsikbal yéetel utia'al u ch'a'atukliko'ob wa ba'ax tu yóolal u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. Le óolale' telo' tia'an Tonantzin wa Coatlicue, u x-Ajauil kanáantik le xNa'tsil lu'umo', le lu'um ku ts'áikto'on ba'ax k-jaant yéetel tu'ux kuxa'ano'ono'.

Aktáan tie' tia'an Tláloc, u Yuumtsil le cháako'.ijsáan máanak t-tuukul ma' u Káaxal cháake!

Ehécatl, u Yuumtsil le iiko', ti' ku máan tu ba'apach le che'obo' tu ts'ooke' ka'kulaší'.

Tu tséel Tonantzin tia'an juntúul jach k'aana'an Yuumtsili' Huitzilopochtli, u Yuumtsil kiiin.

Utiáal u yaantal kuxtale' k'aabéet, lu'um, ja', kiiin yéetel iik'. Ti' ku káaja's tuláakali'.

Le xNa'tsil lu'umo' tu ya'ala's: -tsikbalto'on Ñam, žbixubinumeya'silutia'aluxu'ulsa'aluk'askúunta'al le lu'umo'? ¿A tuklike, je'el wáaj u béeytal kex tso'ok u seen beetik loob le wiinik ti' u láak'o'b, ba'alche'ob yéetel ti' le che'obo'?

Huitzilopochtli'tu ya'ala's, chiika'antáan u ts'iikil: Le wiiniko'obo'ku k'askúuntiko'ob tuláakal le yaan tu beelo'ob utia'al u p'aastal u náajaltiko'ob taak'in yéetel ka' yaanakti'ob tuláakal ba'al.

K'aache', le máako'obo' yojelo'ob yéetel ku

na'atiko'ob ka'ach leti'ob una's u kanáantiko'ob le yóok'ol kaabo', ba'ale' ts'o'ok u káajal u yu'ubikubáalo'ob bey leti'ob u yuumilo'ob le lu'umo', ku yu'ubiko'ob bey le nukuch K'áaxo', áalkab ja'ob, K'aanáabo'ob, xi'wo'ob yéetel le ba'alche'obo' bey u kúuchilo' u jo'osiko'ob taak'iné' yéetel utia'al u beetiko'ob xlala' ba'alo'obe'.

-Ku ts'o'okole' táan u yok'olo'ob kéen yanak loobil te' lu'uma', je'ex cháak iik'al, búulkabal, eelel tak ke'elil wa seen ooxoil. Ku k'aabatik "jéelbesbil kuxtal"-tu ya'ala's Ehécatl, u Yuumil iik'.

Tláloc, yéetel junxéet' u yo'och sandia tu k'abe', tu ya'ala's ka'ache's ku yiliko'on bey Yuumtsilo'obe'; ichil uláak' t'aano'obe', jach k'aana'ano'onti'ob

ka'achijs yéetel ma' tu p'aastal u kuxtalo'ob wa mina'ano'on, ku kanáantiko'ono'ob ka'achi'. Teen ka'achej ku k'uultikeno'ob te' x-áalkab ja'obo'. Tu wi'inalilo'ob enero ku k'áatiko'obten ka'ach ka' k'áaxak ma'alob ch'aak utia'al u yaantal ma'alob jooch. iBejela'e' ts'o'ok u pulikeno'ob, ku yéekkuntikeno'ob, ku chupkeno'ob yéetel kimico! Kin ta'akkimbát'obej ku ts'íkilo'ob tumen mina'an ch'aak, ku joliko'ob le xNa'tsil lu'um ikil u beetiko'ob seen taamil che'eno'obe'. iJach su'utsil! Wayenene' ba'ale leti'obe' ta'aytak u xu'ulo'obe' tumen tu ts'áajo'on juntséelil.

Ñam t'aanaaje' ka' tu ya'ala's beey ti' ya'abach ja'abo'obe' kuxlaajo'on ma'alobil, Le pak'alo'ob yéetel alak' ba'alche'o' ku tséentiko'on te' k'iino'obo' tuláakal kiimak yóolo'ob, ba'ale úuch jump'él ba'ax jach jela'an. Le máako'obo' p'áat ba'ali' u k'aast'ob u yutsille kaaajo', ba'ali' u k'aast'ob le ba'ax ts'o'ok u yúuchlo' mix le yaan u yúuchulo'. Káaj u yíliko'ob chéen k'áana'an le kuxtal te' súutukilo', lelo' u k'aaba'e' jach ts'u'util kuxtal.

Jump'él ti' le koja'anil jach táaj k'as yaanchajo ti' tuláakalo' letie' xuupilo'. Jach k'abéet a k'aj óoltik bixi:

- Lemáako'obo'kup'áata'mina'anuna'at tuukulo'ob ku sa'ataj u yóolo'ob, u k'áat ya'ale' ku p'áataj ma' tu na'atko'ob tu'ux yano'ob yéetel ba'axten. Ku suuto'ob bey robote'. Ku k'amiko'ob ti Le ba'axo'ob electronicos ba'ax k'éen u beeto'obo', ti' ku ya'alalti'ob máantats' ka'maanako'obi'.
- Ba'ale tumen tak u maniko'ob tuláakale' yaan u meyajo'ob bul k'iin. Tuláakal máak ku beetik le ku p'aastal utia'al u maniko'ob wa ba'axe'; ku p'atik u paalalo'ob, ma' tu yilik u yéetailo'ob, ma' tech u báaxalo'ob, iyaanej tak ookol ku beetiko'ob!

Tumen ts'o'ok u ya'alalti'ob je'el u p'aastal u kuxtal máak kex ma' u tuukul ti' le kuxtal maas táanilo', le óolal ts'o'ok u maas k'astal.

Le Yuumtsilo'obo' p'áato'ob jaaçap u ch'ob, ma'

tu na'atiko'ob bix úuchik tuláakal lelo'.

Le xNa'tsil lu'umo' tu ya'alaj:- Tene' tin p'ataj jump'eel u joolnajil séeba'an jóok'ol, tin p'ataj México jump'eel kúuchil ku nupikubáal yéetel u tuuch le ujo'. Te'elo' Mina'an wáaj máako'ob ku kója'antalo'ob yéetel le xuupilo'? mix t'i máak wáaj ts'o'ok u páak'al le kója'anilo'?

Beey-tu núuktaj ñam-le chan xch'úupalalo'ob yéetel chan xi'ipalalo'ob Mexicoilo'obo' yaan u yutskiintiko'ob lela'. Táan u káasik u meyajo'ob tu yóolal, junjump'itile' táan u beetik u ma'alo'ob tuukul u láak'tsilo'o yéetel le kaajo'. Ku káaba'atiko'obe u j-kanáanil yóok'ol kaab.

Quetzalcóatl t'aanaajis: --xNa'tsil lu'um ta beetaj ma'alob ta yéeyil México. Tumen te'elo' yaan u pa'ko'ob u muuk' xuupil yéetel núukulil jach ma'alob: jach k'a'abéet u xuupo'ob tu beelil.

Túubti'ob yaan p'eenkech aj-xuupilo'ob. Jump'eel u k'inile yaan u ka'analoo'ob u beeto'ob loob t'i kuxtal yéetel t'i'e lu'uma'.

Ñam tu ya'alaj: -le j-kanáano'obo' ts'o'ok u káasiko'ob u beetiko'ob u jel múul biskubáalo'ob yéetel le yóok'ol kaaba'. Taalen in wa'alikte'exe' unaj k-áantiko'ob. Leti'obe' yaan u jets'iko'ob le xuupilo' yéetel yaan u wetiko'ob u beeta'al k'aas te'lu'uma'. To'onej unaj k-e'ésik utsil yéetel sa'asik u si'ipilo'ob. Yaan u yutskiintiko'ob le k'aaso' yéetel yaan u

kanáantiko'ob ma' u ka' úuchul júumpuli'. Leti'obe' yaan u ts'akiko'ob k-yaajil.

Le Yuumtsilo'bo' tu núuktajó'ob: -Yaan k-sa'asiko'ob. yaan u yaantal jets' óolal yéetel ma'alobil kuxtal.

Ñam tu ya'alaj táan u biin ka' tu ye'esaj t'i le j-kanáan Yóok'ol kabó'obo' u chiikulil u yaabilaj mina'an u xuulil.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Much' a báale'ex: ku ts'o'okole' ka' xokike'ex le úuchben tsikbaló', beete'ex jump'éel balts'am t'aanil yéetel. Toxe'ex bix kéen a beetile'ex yéetel ts'ibte'ex u meyañil..
2. Ts'ibte'ex le ba'ax chúumbesik u k'ója'anil le xuupilo' yéetel ba'ax je'el u beetik u xu'ulule'.
3. Beete'ex jump'éel balts'am t'aanil ka' u ye'eßej ba'ax je'el u yúuchul wa tuláakalo'ob ka' táan óoltbáaj t-juunale'.
4. Le balts'amo' unaj u ts'o'okol yéetel jäl müul bisbáail..
5. Meyajte'ex yéetel e'eße'ex ti' tuláakal le kaajo'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Ti' jump'éel juúne' bone'ex le kaamp'éel ba'alo'ob jach k'a'ana'an te' yóok'ol kaabo': lu'um, iik', ja' yéetel k'áak'.

6

ÚUCHBEN TSIKBALIL: x-Túutu' pe'echak'

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

x-Tútú' pe'echak'

U jaajile máantats' k-p'atike'ex jump'él u pe'echak'il ecologica t-paach. Ma' tu béeytal xulik p'atik, ba'ax je'el u paaistale' ch'a'a tuklil pe'echak' ya'ax wa ma', u pe'echak'il ja', buuts', wa xta'miis-tu ya'alaj ñNico

-ima' k-a'alike'ex xta'miis! Le t'aan je'elo' unañ lu'usike'ex ti' k tuukul yéetel ti' k-miatsile'ex. Ma' unañ ka' müulkintike'ex xta'miis mix tu'uxí. Le ya'alabo'obo' unañ chéen jump'ít, zeh? Tu k'aasaaj xJulia.

Le jach ma'alob ya'alabo' letie' mina'ano' -tu ya'alaj xLupita-in wojéel ma' tuláakal máak p'atik u pe'echak'il ecologicail, tumen jujuntúuli' jela'an u suukil kuxta'al yéetel bix k-xuup.

Ya'abach ba'ax yaan u tukulto'obe'. Bino'ob tu'ux ku pu'ulul xta'miis ti' le kaajo. iSeten k'aas túun! Yáaxe', ti' u náachile' seen tu', ba'ale' bey ti' t'inchak' balak' ku bino'obe' unañ u jach ch'aik u yiik'o'ob, maas ku yu'ubiko'ob u tu'il.

le ka' kúcho'obe' jach ja'ak' u yóolo'ob. tu tuklaaj ka'ach u yiliko'ob u to'obil ch'ujuk waañ, botellailo'ob ja' xuupul. Yaan chéemba'ale yaan xan u nukuch witsil u x-taas it paalal, p'eenkech u boteilo'ob leche yéetel plastiko'ob, úuchben muebleo'ob, xlala' t'incha' balak'o'ob, xlala' microondas, úuchben computadora'o'ob. Asben Nook', xuupul xanabo'ob, u ju'unil ta', u botesil shampo, desodorantes yéetel u nu'ukulil ja'a koj, u ba'alilo'ob ts'aak, perfume'ob, le tu'ux taal siibalo'ob yéetel báaxalo'ob ma' paatalo'obi'.

Tu tséel u kúuchil le xta' miiso' tia'an xan u kúuchil xlala' coche'obí. iJach seen nojoch! Mas ti' ka'ap'éel hectárea kex le kaa's chichano'.

-iJach yaya' óolal! -tu ya'alaj xJulia-ile máako'oba'bixupuliko'obtuláakalleje'ela'! Mina'an túun u na'ato'ob! Ba'ax una's u beetik le yóok'ol kaab ti'obo'.

xLupitae' tu ya'alaj: -ko'one'ex k ilik ba'ax ka'ach ku beetik le úuchben máako'ob yéetel le yalabo'ob beya'.

jNicoe' tu núuktaj: úuchben ch'ibalo'obe ma'tech u meya'sti'ob ka'ach táas it ku pu'ulul, mix tu puliko'ob computadoras. Mix tu meya'sti'ob

shampo mixba'al utia'al u p'oiko'ob na's. Leti'obe' ma' tech u pulikoo'b coches mix t'incha' balak'. Jela'an kuxla'siko'ob, ma' eek'o'obí yéetel óoli' ma' tech u jach k'ója'antalo'ob. Ku kúultiko'ob ka'ach le lu'umo', ja', k'iin yéetel iik'. iJach túun su'utsil bixo'on bejela'e!

xLupitae' tu ya'alaj: to'one' ma'. iTo'onej' u jkanáanilo'on u ba'alilo'ob yóok'ol kaab!

jNicoe' tu ya'alaj: -bejelae' beey, ba'ale' t-chichnile' meya'snasto'on táas it pulchají' ma'axaane' layli' tia'an waye'. Ku ts'o'okole', táanil ti' k-kaa's óoltik ñame' tuláakal yalabej k-pulik.

xJulia tu ya'alaj: -lelo' jaaj, ba'ale wa to'on t-k'exaj k-tuukulej, uláako'ob xane' je'el u beetiko'obe'. Ko'ox biblioteca ka' il ba'ax k'aasil ku p'atik jump'éel wa ka'ap'éel ba'axo'ob, táanile' beya'. Yéetel le ba'axo'ob kojelo'beyxan chuka'ank-óole'yaan u bin k-tupik le k'aak'as ba'alo'ob ts'o'ok k-beetiko' ku ts'o'okole' k-káasik jats'uts kuxtalil ya'ax yéetel ma'alobil.

K-beet'e'ex je'ex le kolnáalo'ob kaja'ano'ob naats' ku pakíko'ob kuxtal utia'al u janalo'ob ich toj óolal yéetel pak'al che'iU toj óolalo'ob leti'ob yéetel utia'al le lu'umo' paklan u bin!

Bino'ob túun t'i jump'eel biblioteca, kaxannaajo'ob, xooknaajo'obe' ka tu yilajo'ob u yáax xookil, jNicoe' tu xokaj: ---juntúul chan paal ku meyajt'i u táas it ku pulpajal le kéen siijik tak ka'ap'eel ja'ab táankuch yaanti', wa

Jach t'aaje' ku xupik tres mil ochocientos u táas it. Unañ tukultike' beeta'ano'ob yéetel ju'un, plasticoo', áaceite' yéetel xkii'bokil yéetel ku máansa'alo'ob t'i makinaso'ob yéetel ku ts'a'apalo'ob. Le óolale' le chaampal kéen u p'at u táas ite' ts'o'ok u seen beetik k'aasti' le yóok'ol kaaba' ma' je'el bix juntúul máak yaanti' 80 ja'ab te' tu'ux jach yaan óotsililo'.

-iJach túun kaas ba'ax ku p'atik wiinik! Ma' in wojéeli' bix u jach taañ muk'yajtiko'on le yóok'ol kaabo'-tu ya'alañ xLupita.

-Le wiiniko'obo' sa'ato'on t'i u koja'anil le seen xuupilo', ba'ale' yaan jump'eel ba'ax ma' t-sa'ati': u yaabilajil le meyaj kabilo', u ma'alobil k-kuxtal, t'i le paaxo' wa t'i le ik'il t'aano'. Beyxan yaan ku jel pak'alo'obi', áantañil yéetel u kanáanil ba'alche'ob.

Ya'abach máako'obutso'ob, yaank-múul meyaj yéetelo'ob utia'al ka' tukult kéen maanako'on: ¿"ba'ax kéen in manej"? ¿Ba'ax yaan ichil? ¿Ba'ax ch'aabil te' lu'um utia'al u beeta'alo'? ¿Ba'ax kéen in beet yéetel le kéen ts'o'okok u xu'upul? ¿Je'el wáaj u béeytal u ka' meyajtene'? -tu ya'alañ xJulia-. Ba'ale' bejela'e' unañ tukultik t'i ba'ax utso'ob ts'o'ok u p'atik wiiniko'ob yéetel ko'olelo'ob le ts'áaj u yóolo'ob utia'al u yutsil le lu'umo'.

Bino'ob t'i jíump'él kíimbesajil tu'ux ku
táakpajal táankelmo'ob ku pak'al kuxtalo'ob
yéetel kíimak óolal yéetel ku l'iisiko'ob le kaajo',
tu yilajo'ob yéetel kíimak óolale' ka páakt'ob le
kíimak óolal xano'.

Tuláakalo'ob tu k'ayaajo'ob le jats'uts
k'aay "tu bejil nojol" ts'ibta'an
tumen juntúul j-Guerreroil
José Agustin Ramirez
Altamirano.

Ñame' tia'an te' Ujo' táan u
k'aay yéetel papax kab. Táan
u yúubik jel bisbáail.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Tu chúuka'anil júmp'él semanae' il a wile'ex ba'ax ku p'atik ti' ecologicalil ti' júnjúmp'élil ba'ax ku meyaj tu kúuchil xook, Le kéen jáan jóok'oke'ex tu je'elelil xook yéetel u súutukil u jaanalil xooke'. Unaј a xokike'ex le júuno'ob, ch'ilib ts'ib, nook' ku meyaște'ex, k'áanche'ob, sáasililo'ob, analte'ob, le tu'ux toba'an janalo'obo', tuláakal. Ts'ibte'ex ta x-pikil júune'ex. Xoke'ex bey buka'aj kéen a pule'ex ti' júmp'él jáabe' yéetel tukulte'ex u ts'aapail.
2. Xakalte'ex wa kaxte'ex juntúul jala'ach ta kaaiale'ex wa ta noj lu'umile'exe' ka u tsolte'ex buka'aj ba'axo'ob ku pu'ulul tumen le kajnáalo'obo', ba'ax ku jo'osiko'ob ma'alobi' yéetel bixi', yéetel ba'ax ku beeta'al le ma' tu p'aastal u jo'osa'al u ma'alobilo'. ¿Tu'ux ku ts'áiko'ob le ba'ax ma' tu ka' meyaşt'obo? ¿Buka'aj k'iino'ob je'el u béeytal u ts'áiko'ob ba'axo'ob ichil le kúuchilo'?

K'UBEN TI' TEECH

1. Tu chúuka'anil júmp'él semanae', ti' tuláakal ba'ax kéen a xup teech wa a láak'tsile' ts'ibte'ex: ¿Ba'ax kéen in manej? ¿Ba'ax yaan ichil? ¿Ba'ax ch'a'abí te' lu'um utia'al u beeta'alo'? ¿Ba'ax kéen in beet yéetel u yalab kéen ts'o'okok u xu'upul?

7

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Péeksaj óol

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Péeksaj óol

JNico, xJulia yéetel xLupitae' tu na'atajo'ob tu noj Lu'umil paalalo'obe' tuláakal ba'al uts. Toj óol kuxa'aniko'obi', jáalk'abo'ob yéetel kiimak yóolo'ob; ku ts'o'okole jach yaan u na'ato'ob, ku yiliko'ob ba'ax ku beetiko'ob yéetel ba'ax ku p'atiko'ob tu paacho'ob.

Wa ka walkesik "aantal ma'alob" ku ya'alik "ma'alob aantal". K úuchben ch'ibalilo'obe tu yilajo'ob kamp'eel ba'al t'i le ma'alob aantalo': t'i kuxtal, t'i tuukul, t'i taakinil yéetel bix kuxliko'on-tu ya'alaj xJulia ka' t'aanaají tuka'atéen: U yutsil a wóole' tia'an ich paax, boonil, ik'il t'aan, ts'iibo'ob utia'al xokbil, nuukulil ku menta'aj yéetel k'aat wa tuunich.

U yutsil k-tuukule', tia'an t'i a kaambal ka'a a beet uts t'i a

wéet kajnáalil, na'at ta tuukulil a na'atik tu'ux kaşa'ano'on, ba'ax táank-beetik yéetel ba'axten k beetik beyo'.

Le ma'alobil taakino' u yaantalti' máak kiiki janal yéetel chuka'an, beyxan ka'a anakto'on nook' chuya'an k lu'umil, ka' anakto'on toj óolal, náaysaj óolal yéetel ka' xooknaisko'on.

U ma'alobil bix kuxtale' leti'e' ba'ax ka p'atik t'i bix a kuxtalo'. Wa ma' ma'alobe' unaj a k'exik bix a kuxtal, a xulik bix a xuup. Beoritase' mina'an ma'alobil waye'. Ti'ano'on t'i méek'táankaajil unaj u séeb utskiinta'ale'.

Kin wilik máako'ob ma' tu tuukultiko'ob tu yóolal ba'ax k'aasil ku p'atik t'i bix u xuupo'ob, chéen ku tukultik u maano'ob yéetel ba'alí' u k'áajt'iob ba'ax ku yúuchul kéen ts'o'okke', ikex ka' k'ója'ancha'jko'ob wa kex ka' ts'o'okok le yóok'ol kaabo! -tu ts'o'oksa'j u t'aan xJulia.

-Yaan ts'áaik óojseltbil le utsil ku p'atik le ecologicao', ko'ox ilik wa je'el u ya'jal le maáako'ob beyo'. Ko'ox ilik wa kuts'o'okol táanil yóok'ol kaabo' wa to'on kéen kanáante'. Yaan k-t'anik ya'abach paalal ku yáanto'on u kanáant le yóok'ol kaabo' yéetel yaan u ya'abtal tu noj lu'umil México' ku k'áayto'ob u xu'ulsa'al le xuupilo'. iYaan k-jóok'ol táanil! -tu ya'ala'j jNico kíimakil u yóol.

Beytíuno', xLupitae' tu ya'ala'jtiob:- táanilej k'áabéet páayalt'aantik le paalalo'ob ku beetubáalilo'ob jkanan yóok'ol kaabilo'. Ku ts'o'okole' k-tsolk'ba'ax tu séeba'anil una'j u beeta'al. iKu ts'o'okole' k-tsolk'ba'ax t'i jjump'éel ketlanil bix kéen k-beetil utia'al k-xulik le xuupilo' utia'al p'atik ma'alob pe'echak'il ecologicail ya'ax yéetel uts! -tu ya'ala'j yéetel chuuuka'an óol.

Ka ts'o'oke' jNicoe' tu ya'ala'j: -iyaan k-beetik u tuukulcha'jko'ob tu beeli! Je'el u p'aajtal k-beetik yéetel paaxe', k'aay, pool tuunich, boonil, óok'ot yéetel báaxal. iLelo' u beeta'al uts yaan u yaantalto'on ma'alob iik'il!

xLupitae' tu ya'ala'j uláak' ba'ax: -k'áabéet k-séeb beetik u yoojseltiko'ob le paalalo'ob tu kúuchil k-xook una'j u tuukultiko'ob tu yóolal u p'atiko'ob utsil ecologicail. Ka u kan ma' u jach maniko'ob ba'alob ku taalo'ob to'obilcha'jáano'ob ba'ale wa ku maniko'obe' ku yojséelto'ob ba'ax yaan ichil yéetel ba'ax una'j u beetiko'o yéetel u yalab kéen ts'o'oko; ku kan u ka' meyajto'ob wa kex ku p'at júumpuli' u maaniko'ob. K'áabéet k-áantik tuláakal le paalalo'ob ku kanáant u láak'tsilo'ob. iYaan k-p'aajtal!

-Beyo', le péeksaj óolo' yaan yilubáaj t'i ma' t-manik ba'ax ku p'at k'aas ku ts'o'okole ma' tu p'aajtalutskiintik. Lepaalalo'obounajukanáantik

tu yotocho'obe' ma' u xu'ulul u kanáanta'al ba'ax
ku xupiko'ob, unaś u ka'ansik u láak'tsilo'ob ka'
meyajnakti'ob tu ka'atéen yéetel le ku p'áatlo'
ka' u jumpáaykunto'ob. ile jáatsal mas u yojele'
yaan u k'amik jump'él escultura ku chiikbesik
mina'an u xuul bey chíimpolal wa reconocimiento'
- tu ya'alaś jNico.

-iJach máan uts! -ka papaxk'abnaj xLupita
yéetel xJulia.

-Utiáal k p'iit jo'oltike' yaan k chich t'anik k
láak'tsil wa ma'e'layli' yaan u seen kaskúuntiko'ob
le yóok'ol kaab yéetel k'oja'anil t'ie' máako'obo'-
tu ya'alaś jNico.

-Le ma'alob tuukul yaanti' le
láak'tsilo'obo' yaan u yilpajal t'i'
ba'ax ku jaantiko'ob, wa ku k'exik
wa ma'bix u kuxtalo'ob, wa láalaś
k'iine' ku maas jump'ittal ba'ax
ku puliko'ob, wa ku maaniko'ob
wa ma' ba'ax ku beetik k'aas t'i'
móak yéetel t'i' le yóok'ol kaaba'
-ka tu ts'o'oksaś u t'aan xJulia.

-iJach ma'alob túun! iKone'ex
káasik meyaje'ex! Tu ya'alaś tu
yóoxtúulalo'ob yéetel kíimak
óolal.

Té' kúuchil xookoj, xLupita,

xJulia yéetel jNicoe' t'aanaajo'o yéetel u
j-ka'ansaajo'ob, ila'abo'ob jachkíimaku yóolo'ob ka'
tu tukla'ab u yáantalo'ob yéetel u müul meyaajo'ob.

Tu láak' kíinej le paalalo'ob t'i' tuláakal gradoe'
tu táankabil u kúuchil xooke' muuchlajo'ob
yéetel u x-no'oś kábo'obe' tu puksiik'alo'ob u
x-ts'íik kábo'obe' tu tuicho'ob tu ya'alaajo'ob u
kanáantiko'ob yóok'ol kaab. iBey tu péeksaj u
yóolo'ob utia'ál u tseliko' xuupilo'.

KUBEN TI' KAAJ

U Kayil Jéets' óolal:

1. Ti'a'ano'on ti' jump'eel súutukil jach k'a'ana'an séeb xulik le xuupilo'. Utia'al péeksik a wóole'ex u séeba'anile' yéetel ka'u yoojelto'ob tuláakal le káajlnáalilo', unaj k-jach tukultik bix kéen k-beetil. K'aajse'ex u tuukul le máako'ob ikil k-beetik ba'axo'ob ecologica'ob yéetel le ba'axo'oba':
 - a. Kaambalnako'on te' oochel ka beete'exo'.
 - b. Beete'ex jump'eel pe'echak' yóok'ol jump'eel táax che' wa yóok'ol wa ba'ax je'el u paaistal k-péeksik utia'al k-e'esike'.
 - c. Ka'abéet u yalab ba'axo'ob ma' tu k'aastalo'obi' p'oba'ano'ob utia'al ma' u yaantaś k'aak'as bookil.
 - d. Le ya'alabo'obo' unaj u to'obanil waaj, botanas, u chujukil waaj, chujuko'ob, u k'aab u yich che'ob, cerealo'ob, chukwa', u k'aab iim u wáalal ju'un ts'o'ok u meyaj , plasticos ku pu'ulul.
 - e. U nojochile' unaj u písik jump'eel metro táankuch.
 - f. Kéen ts'o'okoke' unaj a ts'áike'ex ilbil tu

táankabil wa ichil jump'eel u najil xook, utia'alka'il a'aktumenlemejenpaalalo'obo'. Te'exej sunjuntúulil ku yaantal u tsolik u yañil yanik le lu'uma' yéetel a'alik ti'e' kaaj u k'a'ana'anil k-tokik.

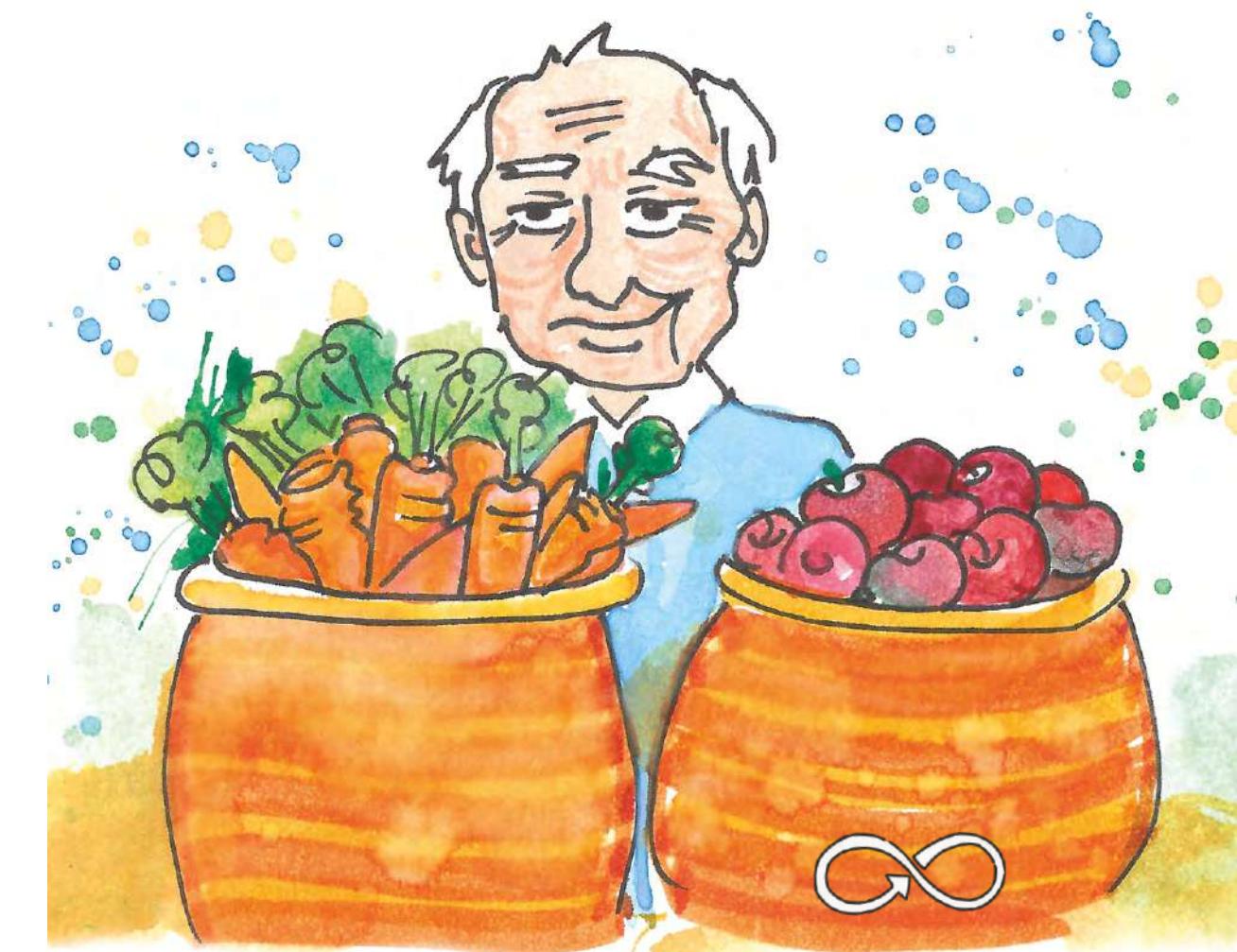
- g. Ch'a'ex fotos utia'al ka túuxte'ex ti' le correo:

contacto@nammagicomexicano.org
yéetel xiimbalto'on ti' k-pagina ti' internet
www.nammagicomexicano.org.

Wa ma' tu béeytalte'exe', a jka'ansaj wa a xka'ansaje' leti'ob ku bisiko'ob le oochelo'ob tu kúuchil tu'ux ku ka'ansajo' yo'lal u k'ajóolta'al yéetel ka okke'ex te' ketlanil ti' u siibalil le j-Kanáan yóok'ol kaabo'obo'.

8

Úuchben tsikbalil: Tene' piit máan aalen

U tsoola'sil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansa's wa xka'ansa's xook le boonilo'obo'.

Tene' píit máan aalen

Kex tu yóolal k'aasil tu kaxtajo'ob te' xta'miiso', le jkanáano'obo' jach kiimak yóolo'ob tu yóolal ba'ax ts'o'ok u yiliko'ob. Táan u kuchlo'ob ti' ya'abach ba'ax su'ulakkintik ka'ach le máako'obo'. Junjump'iitle' le máako'obo' táan u yiliko'ob le k'aasil ku beetiko'ob ka'ach ti' u kuxtalo'ob yéetel tie' yóok'ol kaab tu yóolal le ba'ax ku jaantiko'obo'.

Le ka' kúcho'ob tu Noj Luúmil le Paalalo'obo', tu k'aatajo'ob tu'ux yaan Ñam, jMario tu ya'alasti'ob tia'an te' tu kúuchil toj óolal. Tu yóoxtúulalo'obe' ja'ak' yóolo'ob. Ts'oka'anili' u máano'ob telo', tumen tia'an te noj bejo'. Ku ts'áasti'ob loolo'ob jejeláas u boonilo'ob

yéetel yaanti'ob ka'ap'éel ambulancia utia'al paalal. Le túun le máansiko'ob le ambulanciaobo' ku biskubáalo'ob yéetel.

Ooko'ob yéetel sajakil tumen ma' yojelo'ob ba'ax úuch ti' Ñam'. Tu yilaajo'ob tu yiknal le xTs'aak ya' Estrellita, juntúul chan xch'úupal 11 ja'ab yaanti'. Kulukbal te' táaxche'il táan up'iisil u muuk'il u kuxtal. Ñam le ka' tu yu'uba'aj táan u yokolo'obej ka tu ya'alasti'ob: -iBix a beele'ex! ¿Ba'ax ka beetike'ex te' kúuchil ts'aak ya'ja'? ¿K'ojá'ane'ex wáaj?

-Ma' Ñam, táank-tuukultawóolal. K'ojá'anech wáaj-k'áatab ti' tumen xJulia.

Le xTs'aak ya'j Estrellitao' tu ya'ala:j: -il a wile'ex etaile'ex, jáan cha'aex in wilik bix anik u kuxtal Ñam ku beetpajal láala:j ja'abo'. Chiika'an maas jach toj yóol t'i tuláakalo'on, ba'ale' tu lu'umil le paalalo'obo' ku chukik jump'eel ja'abe yaan u yilpajal bix anik u toj óolal máak.

Le xTs'aak ya'jo' le táan u yilik Ñame' táan u ya'alikti'ob:- ma'alob puksi'ik'al, ma' ya'ab chusukil yaan t'i a kii'keli', a tsaatselej jach ma'alob yéetel ma'alob u ja'il a wiinkili. Jach ma'alob a xiimbal, ma' ya'stech mix ba'alii yéetel a wicho'obej jach ma'alob. Yéetel lela' ka

chúukbesik mil cincuenta ja'ab a ts'ibtabáa waye'mix k'a'abéetchajak u ts'abaltech ts'aaki'. Je'el u paa'xtal a bin janal yéetel a etailo'obe'-a'lab t'i tumen le xts'aak ya'jo' ka' ts'o'oke' ka' k'áam t'aana:j:- iUláak' máak!

Ka' joo'ok'o'obej, Ñam tu ya'ala:jti'ob: -Jach suuk kéen joo'ok'ken te' kúuchil toj óolale' ku taaktal in jaantik zanahoria yéetel ya'ach'bil waaj.

- iKone'ex túun, Ñam! -núukta'abti' tumen u yóoxtuul etalio'obo'.

Xiimbalnaajo'ob tak u kuchlo'o t'i jump'eel kúuchil yaan u ts'ibil ku ya'lik "k-kiiwikil kii'mak óolal".

Kulaajo'ob tu kúuchil u koonol xCatalina juntúul chan chúupal jach kii' u meen janal te' kii'wil, jach bin uts tu chi' t'i Ñam. Tu k'áataj u yo'cho'obej ka tu tsilbaltaajo'ob t'i Ñam tu yóolal le pe'echak' ecologica', le ba'ax tu yilaajo'ob te xtamiiso' yéetel tu yóolal le táas it mejen paalalo'obo'.

-Bix a wilik -tu k'áato'ob t'i.

Ñame tu núukta'jti'ob:-je'el ku bin u láak' tsikbal kéen u kii'makkuuns a wóole'exo': juntúul máak kasa'an te' lu'umo', mix jach óotsil mix jach ayik'ali, bey 70 wa 80 ja'ab yaantie', t'i tuláakal u kuxtale' ku jaantik kex

diez mil ochocientos sesenta y seis zanahoríob yéetel bey kex cinco mil doscientos setenta y dos manzana'ob. Jáan tukulte'ex wa le máax koniki'ob ku bisik te k'iwiik maas naats' wa kex tu yotocho'ob le maniko'obo' ku bisiko'ob tu yotocho'ob t'i jump'éel xúuxake'. U k'áat ya'al túune le pe'echak' ecologicao' ma'alob yéetel ya'ax tumen óoli' ma' tu p'áatal yalab, chéen ku p'atik u chan chúuch yéetel u neek', lelo' ku ka' suuto'ob lu'um.

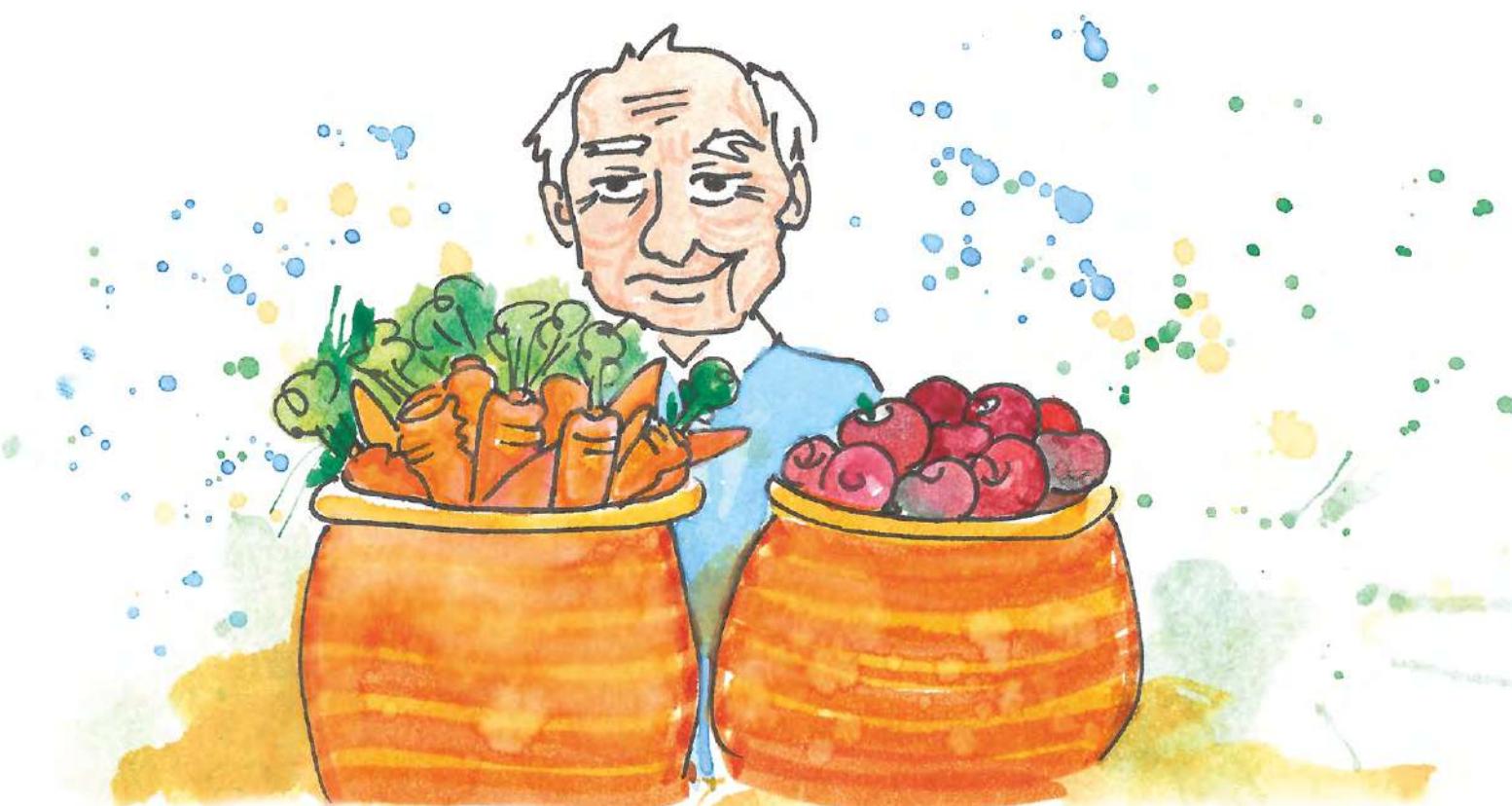
iBa'ale telo'lemáako'obo' jach táan óolalo'ob t'i u maano'ob! Uts tu t'aano'ob ba'axo'ob jats'uts u yilpajal, chéen ku yiliko'ob etiketas yéetel marcas. Le óolale kéen u mano'ob zanahoria'ob yéetel manzanae' ku maniko'ob le ts'aba'ano'ob ich empakeo', tak ku chéen cho'obol u kiibil kaab yóok'ol utia'al u léembal. Chéen ikil u ts'áiko'ob ichil jump'éel bolsa yéetel ichil refrigerador te' noj kúuchil koonolo' ku koniko'o siete u téenel maas ko'o'jil. Ba'ale' le máak k'ója'an t'i xuupile' jach tsuul yu'ubkubáalo'ob beyo', mix yojelo'ob'i bix u kuxtalo'obo' iku beetiko'ob u yaantal 8 toneladas táankuch janal ts'aba'ano'ob ich empake t'i tuláakal u kuxtal! -tu ya'alañ ñam.

-iBa'ale' lelo' jach k'aas! - tu ya'alañ xlupita-
iJach túun mina'an ma'alob tuukul! Le k'ója'anil
t'i xuupilo' jach k'aas.

-Tene' in wa'like' j-kínsaj-tu ya'alañ ñam.
Teen waye' kin wichiintik xma' éek'il ja' kin
wuk'ik' te' x-áalkab ja'o', ba'ale kéen taakak in
ki'boktale' kin jíik lool tin wiinkilil.

Te' lu'umo' juntúul máake' t'i tuláakal u kuxtale
ku yichkiil kex siete mil ciento sesenta u téenel,
wa ku kuxtal 70 y 8 ja'ab. iTumen yaanej jach
chiika'anti'ob ma' uts tu t'aan u yichkiilo'obi!
-tu ya'alañ ñam tu pixik u ni' táan u báaxal
t'aantiko'ob..

Bey túuno' -tu ya'alañ-, yéetel le ichkiilo'
yaan u xupiko'ob seiscientos cincuenta y seis u
p'élal jáabon, ciento noventa y ocho u p'élal
u nukuch boteyail xaampu, doscientos setenta
y dos u p'élal desodorante'ob, óoli' trescientas

u p'eelal u pastail u j'abal koj, cuatrocientos u p'eelal crema utia'al u wiinkilil máak yéetel treinta y siete up'eelal xki'bokil. Tu'ux a tuklike'ex tu pulajo'ob, iTu xta'miis! Mix j'ump'éel tu je'el chupjo'obi'. Ma' wáajj jela'an a wilke'exi', bix a wilike'ex u pe'echak' ecologica le jach ma' éek' máako'obo', iLelo' mix táan k-náakchiítik le ja' ku seen wekiko'ob yéetelo' kimica yaan ichilo!

-žba'ax je'el u páastal u beeta'ale'? Le máaxo'ob konik le ba'alo'ob ts'o'ok k-a'aliko' ku ya'aliko'obe' ku ts'áiko'ob bin meyaj yéetel jach k'aana'ano'ob bin, yéetel wa jach ts'uulech unaj bin a wichkiil tu yéetelo'ob-tu ya'ala j'Nico.

-il a wile'ex -tu núukta j'Nam-, le máaxo'ob beetik yéetel koniko' unaj u yaajaloo'ob, unaj u na'atiko'obej leti'obe' kaja'ano'ob xan te' lu'um ku beetiko'ob loobtio', leti'ob ch'aik xan ba'axo'ob

k'aastak yéetel ku p'atiko'ob k'aak'as pe'echak' ecologica.

-žKuxtúun le meyajo'obo'-tu k'áataj xJulia.

-Le meyajo'obo' layli' yaan u yaantale' yéetel yaan u maas ya'abtal wa ku j'el túumbenkuunsa'al u k'áat ya'ale' wa ku j'el yaantal tuláakale' chéemba'ale' kanáantik le yóok'ol kaab ma' k-beetik k'aasti' mix ti' máako'ob. Yaan u yaantal maas meyaj, tumen yaan u miista'al, u j'umpáaykunta'al, u p'o'obol, u j'el meyaj yéetel u ts'a'akal.

Máanak ta tuukultike'ex ti' le ocho toneladas janal ichi empake ku xupik junsjuntúul máako', yéetel uláak' toneldas je'ex mueble'ob, nook', u nu'ukulil xook, cocheo'ob ku meyajo'ob xan. iJayp'éel tonelada yaanti' juntúulili' máak! - ts'o'ok u t'aan j'Nam.

-iMix junteen máan tin tuukul buka'aj in aalil -tu ya'ala j'Nico.

-Tene' óoli' óoxp'éel kilo yaanten-tu núukta j'Nam ka sáal áalkabnají'.

KUBEN TI' TEECH

- Núukt le k'áatchi'oba' yéetel ts'íibt jún páayil t'i jump'éel libreta ba'ax kéen a núukte'. Ku ts'o'okole' tsikbalt yéetel a wéet ailo'ob tu kúuchil a xook. ¿Bix u xuupo'ob a wéet xooke'ex? ¿Ba'ax je'el a beetik utia'al a wutskiintike?
- ¿Jaaytéen kin wichkiil?
- ¿Jaayp'éel boote xaampu tin xupaaj?
- ¿Jaayp'éel jáabon tin xupaaj?
- ¿Meyañnaaj wáaj ten u táas it mejen paala pulbe'en?
- ¿Jaayp'éel já'ab?(xook buka'aj yéetel le buka'aj já'abo'bo')
- ¿Xiimal in bin yéetel in suut wáaj tu kúuchil xook? ¿Jaaytéen?
- ¿Kin bin kin suut wáaj tu kúuchil xook t'i camion electrico? ((metro, trolebús, tren ligero)? ¿Jaaytéen?
- ¿Kin bin kin suut wáaj tu kúuchil xook t'i camión?

- ¿Kin bin kin suut wáaj tu kúuchil xook t'i in kooche? ¿Jaaytéen?
- ¿Bey buka'aj janal to'obilchaja'an kin jaantike?
- ¿Buka'aj ukul t'i botella u taal kin wukik?

KUBEN TI' TEECH

2. Utia'al a p'atik ma'alob pe'echake' unaś a beetik jump'éel boonil, póolbil ba'axo'ob, k'aay, ik'il t'aan, wa úuchben tsikba'alo'ob ku beet u yaabiltá'al yóok'ol kaab. Unaś a ts'áaik k'as óoltbil ba'ax ka beetik ti' a wéet xooko'ob.

9

ÚUCHBEN TSIKBALIL:
Kux túun beoritase'

U tsoolaajil: Ch'e'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

Kux túun beoritase'

Le jkanano'ob te' yóok'ol kaaba' jáalk'ab u máan u kaxto'ob ba'ax pe'echak'il ecological ku taasik jejeláas ba'alo'ob.

Tí yóolo'ob u yaásiko'ob yéetel u beetik u k'exik u tuukul bix ma' u xuup le máako'obo'. le xna'tsil lu'umo' ma' tu páajtal u maas muk'yaaj.

Yéetel le ba'ax u yojelo'obo, tu beeto'ob jumpeel much'táambal yéetel le kaajo' ka tu páayalt'aantaaj jts'aak yajo'ob yéetel j-ka'ansaajo'ob, u jala'achilo'ob le kaajo', u láak'tsilo'ob, u yuumilo'ob nukuch fabricas te' kaajo yéetel u jkoonolilo'ob le kaajo'.

Tí jumpeel cha'anil tu ye'esaajo'ob bix u kúuchil le xtamíiso', le ba'ax yaan ichilo' yéetel tí le pe'echak' ku p'atik juunsuntúulil máako'.

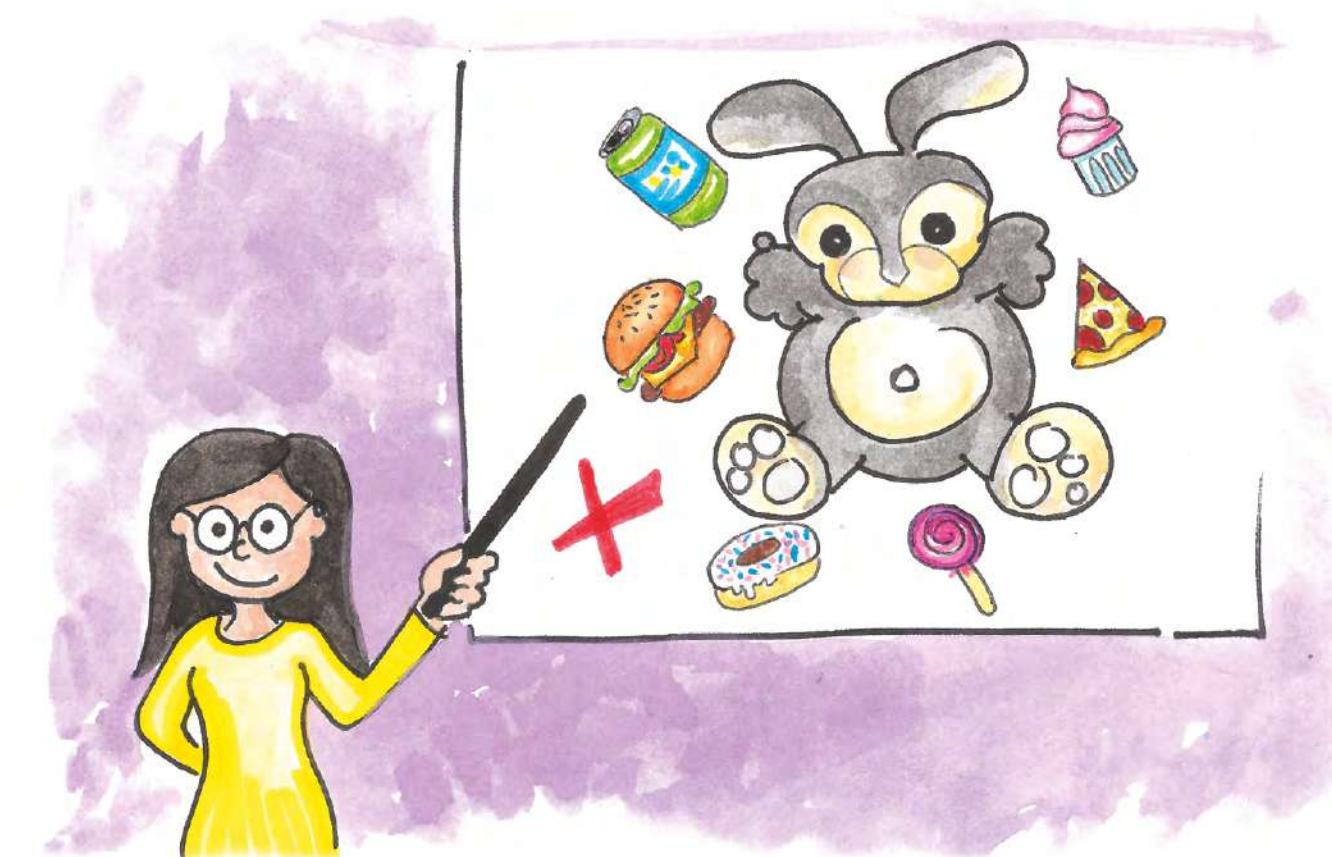
Le máako'ob kúcho'obo jáak'aan u yóolo'ob. Tu yóolal le jkanáan yóok'ol kaabo'obo' jach ya'abach ba'ax u yojelo'ob, chéen beyo' juntúul jts'aak yaje' tu ya'alaaj: Le ba'ax ka wa'alike'ej

to'ono' jaaj yéetel jach yaaj, ba'ale' tu binetaaj a t'aane'ej tí le k'ojá'anilo'obo'.

Méxicoe' letie' Noj Lu'umil tu'ux yaan ya'abach paalal máanja'an u polokilo'ob yéetel ch'ujukil tu k'ík'éelo'. Le k'ojá'anila' jach k'aas, ma' tu luk'ul, chéen ku chan je'ets'el ba'ale' tu bin u kiinsik u wiinkilil máak.

Le k'ojá'anila' ku yaantaltí máak tu yóolal u jaantik ba'axo'ob empakado'ob ma' k-ojel ba'ax yaan ichili'.

Telo' táakbes xan le chan paal ku báaxtik u chan báaxal electronicos kéen ka' báaxanak yéetel juntúul peek', u yáantik u láak'tsivil yéetel

u biskubáal yéetel u etailo'ob. Ma' tu péeko'ob ku ts'o'ole' chéen xla' ba'axo'ob ku jaantiko'ob.

Juntúul xna'tsile tu ya'ala:j:-jach yaan ba'ax beetbil yéetel talamo'ob. Una:j k-jatsláantik le meyajo'.

Táan u k'a'asiko'ob le ba'ax u yo:jel le úuche ch'iibalo'obo' chéen u meyajil kaa:j je'el u béeystal u yutskiintiko'ob tu jaajile'.

xLupitae tu ya'ala:jti:ob: le jala'acho'obo', le ecologista:o'ob yéetel le universidado'obo', yaan u jumpáaykuntiko'oble yalabo'obo' yaanto'onte' xta'miiso' ku ts'o'okole' yaan ya'aliko'ob to'one' bix kéen jel meyasti:j yéetel utskiinti:j utia'al jel müul meyaj yéetel le lu'umo'.

Le máaxo'ob ku meyajo'ob tu kúuchilts'aake'yaanuya'aliko'ob le k'aas ku beetik yéetel yaan ichil le janalo'obo', yéetel u ts'akiko'ob le k'oa'ano'ob tu jaanto'ob xlala' ba'alo'obo'.

Le j-pak'al kuxtalo'obo' yaan u ts'áikto'on ma'alob janal, xma' kimicoil, xma' empakeil yéetel u jel pakiko'ob le che'ob ku k'áatpa:lo'.

Le j-kanan yóok'ol kaabo'obo' yaan k-ka'ansik t'ie'ku maano'ob u k'a'ana'anil u tukliko'ob ma'alob ba'ax kéen u mano'obo', lelo' yaan u k'exik tuláakal. Wa mix máak manik le ba'axo'ob ku beetiko'ob loob t'i' k-wiinkilile' yéetel te' lu'uma' yaan u xu'ulul u beeta'al. Le yuumilo'ob yaan u k'exik bix u beetiko'ob utia'al u koonolo' chéemba'ale' u kanáantiko'ob le lu'umo', je'ex le koonol ku jel chup pa:lo'.

Le yuumilo'ob yaan u k'ækik bix u beetiko'ob utia'al
u koonolo' chéemba'ale' u kanáantiko'ob le
lu'umo', je'ex le koonol ku jäl chup paajo'.

Tu ts'o'okso'ob le much'táambal yéetel
ki'ímak óolalo'. Ts'o'ok u seen áak'abtal
le ujo' jach ts'o'okiij u ka'anatal.
Ka' tu sutaj yich u yilaajo'ob wa
ku chiikpaajañ ñam ka' tu chéen
chak'aj u yichti'ob yéetel ki'ímak
óolal. Tu kíkit'aanaajo'ob túun
je'ex le jkanano'obo' ka bin u
k'ayo'ob u paaxil le lu'umo'.

KUBEN TI' KAAJ

1. Báaxalnene' ex bey periodistae'. Le k'eeexil kuxtalo' yaan up'atik jum' éel utsil ti' tuláakal. Juntúul ma'alob periodistae' ku yilik u jaajil, t'áat' al kabut solik yéetelu ya'alik ba'ax k'aasil xan ku taasik le ba'axo'obo'. Jum' éel u nu'ukul u meya'j le periodista'ob' letie' k'áatchio'.
 - a) Jatsláante' exlemeyeajo' yéetel junjuntúule' ka beet k'áatchi' ti' juntúul kajnáalil jejeláasil u meya'j ob' kaja'ano'ob te kaajo' wa te' méek'táankaajilo'.
 - b) Te' k'áatchio' una'j ubin u k'áaba' le máakk u k'áatchi'italo', ba'ax ku meyastik, u ja'abil yéetel tuláakal le ba'ax kéen u núukte'.
 - c) Le k'áatchio' jum' éel tsikbal ich tsiikil yéetel tuukul. Ma' a jóokle' ex te' tsikbaló' mix u yokol uláak' máaki'.
 - d) Una'j a k'áatchi'itke' ex:
 - Kex ka'atúul jkoon janalbe'en ich che'ob te' k'iwiiko', u yich che' wa uláak' janalo'ob.
 - Juntúul u jala'achil le municipio', le kaajo' wa u jáatsal
 - Juntúul jts'ak ya'j wa xts'ak ya'j
 - Juntúul jka'ansaj wa xka'ansaj

- Juntúul jkohnáal wa xkohnáal
- Wa juntúul jkoonol ti' abarrotes.
- Juntúul jmeen nook', xanab, mueble'ob wa janalo'ob ti' empake.
- Ka'atúul tákakelem xoknáalo'ob ichil 18 tak 24 ja'abti'ob
- e) Yaan a ts'ibtike' ex wa a grabartike' ex le jach jk'a'ana'ano', utia'al a tsikbaltike' ex kéen ts'o'okok.
- f) Le k'áatchi'oba' leti'ob lela':
 - Ti' teche' žba'ax kana'atik ti' le ba'alo'ob kuxa'an yóok'ol kaab? žA tuklike le máako'obo' tákpa'ano'ob ichil wa juumpáay aniko'ob?
 - Le kéen a jaant wa a wuk' wa ba'ax ku taal ti' empakee' boteya'ob, kaa'ja'ob wa toba'ano'ob, žka xokik wáaj u etiketailo'ob utia'al a wóojeltik ba'ax yaan ichil?
 - žTs'o'ok wáaj u máan ta tuukul tu'ux ku ts'o'okol le tu'ux toba'an kéen ts'o'okok a jaantiko', wa tu'ux ku ts'o'okol le uja'il

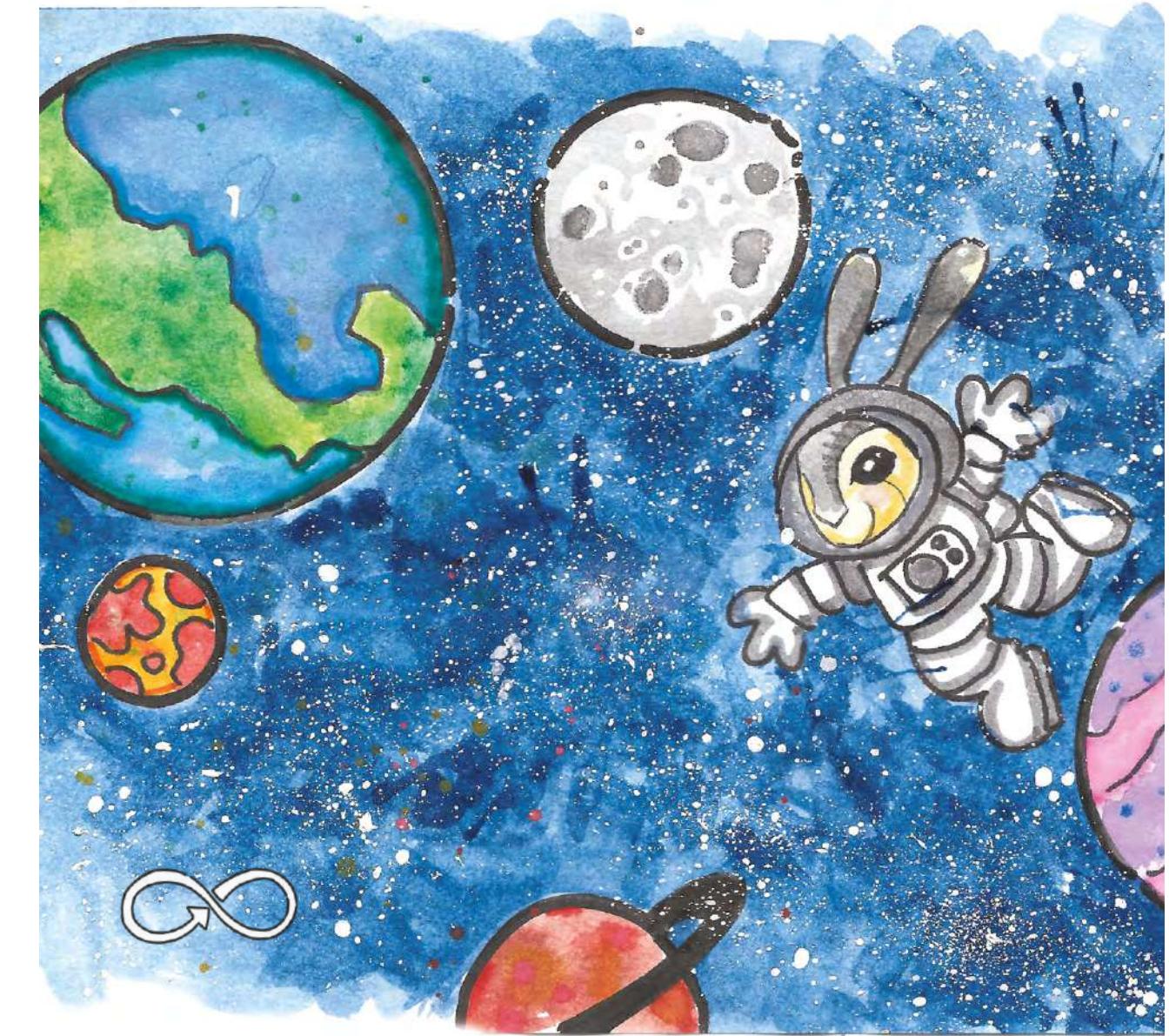
faab kéen p'o' nook' wa kéen a p'o' a wotoch?

- ¿A tuklike' le bix a xuupo'ku beetik wáaj k'aas t'i a wiinkilil? E'esajil, ¿ku beetik wáaj a k'os'a'antal t'i ch'u'juk wiix wa u máan a poloki?
- Le bix k-jaanalo' ku p'atik jump'eel pe'echak' te' luúma', teche' wa p'atik ma'alob pe'echaké' wa k'aas.?

2. Ti' jump'eel sak ju'unes bone'ex u yoochel ñam yéetel a wochel bey periodistae'.

10

ÚUCHBEN TSIKBALIL:
U suumil tuuch

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'ob.

U suumil tuuch

Suunaajo'ob tu ka'atéen tu noj lu'umil le paalalo'obo u ch'a'ob le u suumil le tuuch nupik le Lu'um yéetel le Ujo'. ma'je'ex ka' yáax máano'ob te' yáanal lu'umo' beoritase' jkanáan lu'umo'ob ma'alob u tuukulo'ob.

Le ma'alob tuukulilo' let'ie jach ma'alob siibal tu ts'áas Ñam ti'obo', ku na'atiko'ob máaxo'ob yéetel ba'ax u meyajo'ob.

Le ka'as kúcho'ob tu noj lu'umil le paalalo'obo' yaan ba'ax a'alikt'ob unaaj u bino'ob tu observatorio Ñam.

Tí' yaan le chan

jna'at túul táan u chéen jaantik le nal suuk u jaantiko' yéetel u yiikalo'. Tu t'anaajo'obe' ka tu ya'alasti'ob ka kulako'ob.

xLupitae' tu ya'alasti' yéetel jéets'elil: -Ñam, ts'o'ok k-jach kaanbal, taalo'on te' xNa'tsil lu'um tak te' Uja' yaan ka'a suut, k-na'atik k-máak tí' u suumil tuuch yéetel tak way ku kanáantpajal u ba'alilo'ob le lu'umo'.

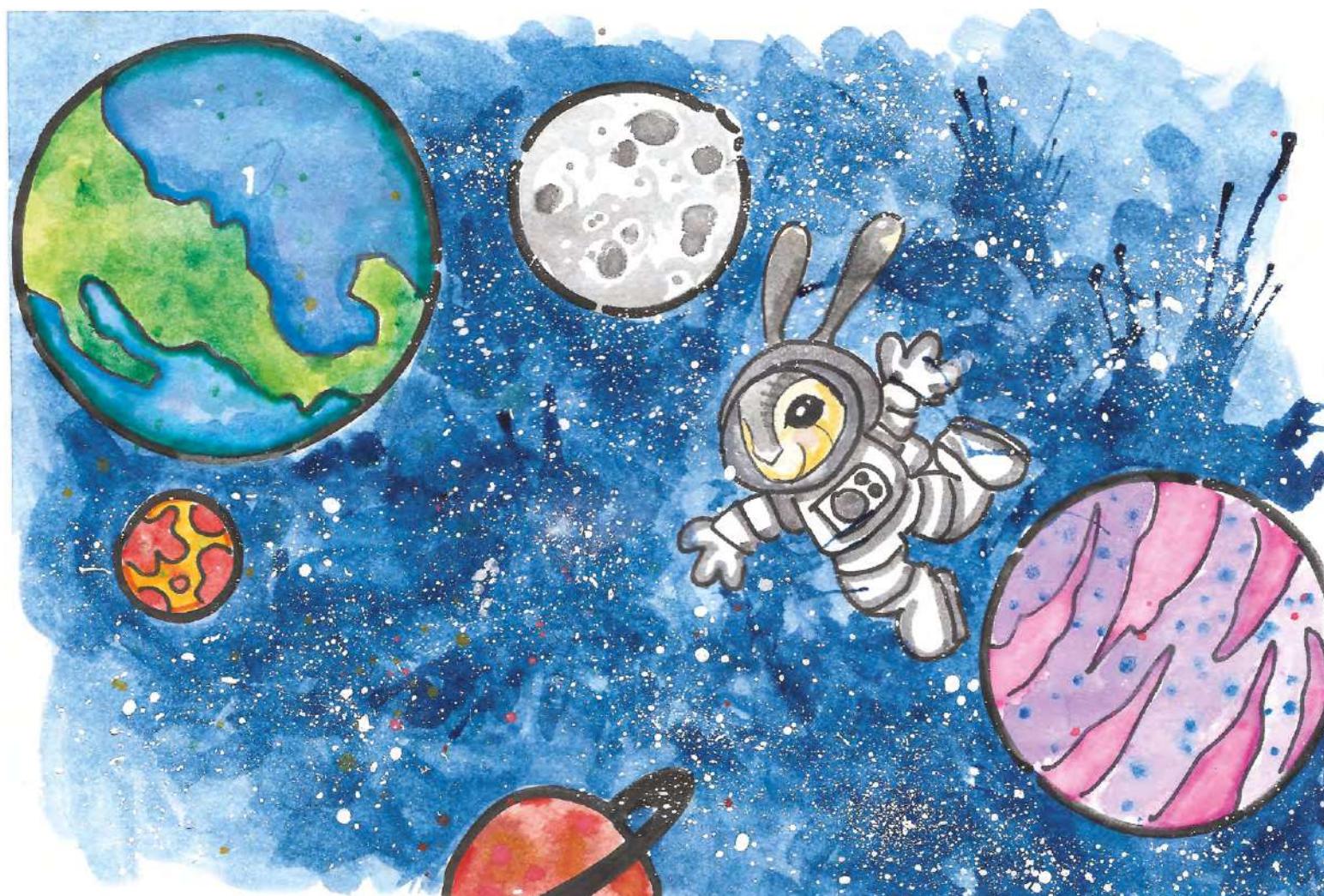
Lelo' ts'o'ok u beetik tukultik. ¿Bix wáas yóok'ol kaab wa mina'an Uje? ¿Bix anik kuxtale?

-Ma'tuyaantalkuxtalxLupita. Beyo'wamina'an Uje' mina'an kuxtal te' lu'umo'. -ma'axanej yaan yóok'ol kaab chéemba'ale mina'an mix jump'éel kuxtal-tu núuktaj Ñam.

Tu yóoxtulalo'obe' p'áat ma' tu t'aano'ob, lelo' ulák' ba'ax ts'abti'ob tumen le na'at tuukulo: u kaaniko'ob u yu'ubiko'ob máax maas u yojel.

Ka tu ya'alaj Ñam: --- ka beeta'ab le yóok'ol kaab yéetel le lu'umo, yaanchajto'on ya'abach utsil. Beeta'ab ya'abach planeta'ob, imillono'ob! Ya'ab t'i leti'obe' yaan ka'ap'éel u satéliteil.

Chéen beyo' le ka' tu jéentantubáal le eek'o'obo wáak' u yiik'al ka' jóok' le Ujo'. Jach tu p'iis u nojochil yéetel u náachil te' lu'umo' ku páastal u múul meyajo'ob tu yóolal le lu'umo'.

Ulák' planeta'ob yano'ob jach naats' ka'ach t'i u satéliteile' xu'ulsabo'ob tu yóolal le gravedado'. Ulák'o'ob mina'an u satéliteile ma' tu páastal u yaantalo'ob.

-ma' tin jach na'atik Ñam- tu ya'alaj XJulia-. Bix u yaantal le jeets'il kuxtalo? Tu yóolal wáaj bix u yaantal le Ujo'?

-le jeets'il kuxtalo' ichil le lu'um yéetel le ujo' ma' tu yóolal bix yanik le Ujo' ma' chéen le bix u yilpajal le Ujo'. Tene' jach uts tin wich in wilik chuup le Ujo' tumen chúuka'an u yilpajal te' lu'umo'. Ba'ale u mas k'a'ananile' leti'e' ma' tu yilpaarlo'.

Óoli' je'ex le bix u biskubáal le máako'obo: le yaabilaj yéetel múul meyajo' ku yu'ubpajal, ku beetiko'ob ba'alob ma'alob, ku péeksiko'ob le yóok'ol kaabo' ba'ale ma' tu yilpajal. Ku yubiko'ob yéetel yaan u muuk', ku k'expajal.

Le nupik le Uj yéetel le xNa'tsil lu'umo' jach táaj nojoch yéetel ma' tu xi'ibil. Jump'éel u suumil tuuch mix bik'in u xu'ulul. Le suumil túuno' ku yáantik ka yanak jeets'il kuxtal t'i u suut le lu'umo' -tu núuktaj Ñam.

-ba'ale', ba'ax yaan yil le eejeo', lelo' ts'o'ok k ilik te kúuchil xooko', ba'ale', ba'ax yaan yilubáaj yéetel le ba'ax k-tsikbaltiko' -tu k'aataj ñNico.

-U muuk'il u t'aankubáal le lu'um yéetel le ujo' ku beetik u suut le lu'um yéetel ch'eebli' tu beelilo'. Utia'al u páastal le k'in yéetel le áak'abo' ka yanakti'ob 24 horas tu beelil. Tu yóolal ma' u suut le lu'um chéen je'ex bix u suut jump'eel wóolis ku suut tuláakal tu'uxé'-tu ya'alaj ñam

-iWaay, bix a wóol! Je'el u sa'atal óole', ma' xaanej chinchimpool, yaan kíine' kin wilik le kíino' yaan kíine' ma', ma' xaanej le kíino'obo' jejeláas yaan iliki'-tu ya'alaj xJulia.

-Jach beyo', je'el u yaantal súusut iik'e', ma' k-ojele'ex buka'aj ku xaantal le kíino' mix k-ojel buka'aj ku xaantal le áak'abo'. Ma' tu yaantalto'on u ma'alob wóoltikubáaj le ja'o' le kuxtalo' je'el u ts'o'okole'. Je'el u béeytal jump'eel jach k'aas planetae' chuup yéetel ja'e".

Le óolalale' le xNa'tsil lu'umo' tu ch'a' tuklaj u yaantal jump'eel tuuch ku nupubáal yéetel le ujo'. Utia'al u yutsil tuláaklo'one'ex tu ts'áaj u tuuch Mexico. Bey t-beetilbáaj etailo'.

Wa ka anako'ob maas naats'e u wóoltal le ja' maas nuuktak yéetel maas ka'anal. Ba'ale wa maas náachej bejela' mina'an wólbale' yéetel mix áak'ab mix k'in, óoli' bey ka woksabáaj ichil licuadorae'-tu ya'alaj ñam.

-Jach u jaasile', su'laken-tu ya'alaj ñNico. Le Uj yéetel le lu'umo jach ma'alob u múul meyaño'ob, to'on chéen u chan jáatsalo'one ts'o'ok kaskúuntik yéetel ba'ax k-manik

-Tu tulisil le kuxtalo' ts'o'ok u yaantal óotsilil
beyxan máako'ob ku yaantaajo'ob

Le u k'ója'anil le xuupilo', jump'éel ba'ax káaj
tu ts'ook 30 wa 50 ja'abo'ob. Chéen ch'a'abil u
yutskiinta'al yéetel na'at tuukul. Tí te'ex yaan u
ts'aakille k'ója'anila', ukanáantik máak bix uxuup.
Tu yéeye'ex le xNa'tsil lu'umo tumen yaante'ex
u na'atil, jáan tukulte'ex, yaabilaú yéetel u
kaambalil úuchben ch'ibalo'ob. Tuláakal yaan u
ka'utstal-Ñam tu che'ejto'obe' ka tu ts'áast'iob
jump'éel nal. Jun müulo'obe' ma' p'ataj u yilko'ob
le yóok'ol kaab yéetel le eek'o'obo'.

KUBEN TI' KAAJ

1. Kane'ex yéetel a'ale'ex junmúuchil le ch'ujuk t'aan. "le uj" tsíibta'an tumen le poeta chiapasíl Jaime Sabines:

Le Ujo'

Le Ujo' je'el u beeytal a wukik yéetel jump'eel cuchara wa bey jump'eel capsula ku yuukul cada horae'.

Jach ma'alob ku t'uubultikech ku náaysik beyxan ku jáawsik a chuupil yéetel filosofia.

Junxéet' Uj ichil u bolsail a nook'e mas jach ma'alob kéen jump'eel u yook juntúul t'uul: ku meya'j utia'al a kaxtik máax a yaabiltma, utia'al a ayik'altal mix máak ku yojéelte yéetel utia'al a náachtal t'i'e' jts'aak yajo'obo' yéetel t'i kúuchil ts'aako'ob.

Je'el u paaistal u ts'abalti' le paalalo'ob u jaantiko'ob bey ch'ujuk wa ma' weenko'obi, wa kex jun ch'áaj Uj tu yich le ch'isá'ano'ob utia'a u yaantal ma'alob kiimililti'ob, Ts'áaj jump'eel u o'olki'j le' che' yáanal a xk'áan pool ka wil le ba'ax taak a wiliko'.

Máantats' bis ta paach jump'it u yiik'al Uj kéen ku'up ka wiik', yéetel ts'áaj jump'eel u ch'ootil Uj t'i'e máaxo'ob kala'ano'obo'.

Utiáal le máaxo'ob ts'aba'an u kiiñil u kiinlo'ob yéetel utia'al le máax a'ala'an yaan u kuxtalo'obo' mix ba'al maas ma'alob ka ts'abakti'ob u yáanta'jil Uj tu súutukil ma'alob.

KUBEN TI' TEECH

1. Beet jump'éel ts'ibil ju'un utia'al le u ba'alilo'ob yóok'ol kaabo':
 - a. Taane'katsikbalti'umu'uk'a'an k'axt'aanil ma' tu yilpaajo', ba'ale yaan yéetel ka wu'uyik jach beey a láaktsilil, a kaajal yéetel leti'.
 - b. Ts'áaj u dyosbo'otikil ti' tumen siis tech ja', k'iin, iik' yéetel lu'um. A'al ti' ba'axti' ts'o'ok u meya'stech le sii'balo'obo'.
 - c. Kaat ku sa'astech tu yóolal le k'aas ta beetajti'ob.
 - d. A'altié' yaan a wáanta's utia'al u yutskiintpajal.
 - e. Tuukulnen katsikbalti' bix u yaantaltech jeets' óolal ti' a wiinkilil yéetel a wóol.
 - f. A'alti' le yóok'ol kaabo' wa a yaabilme bix kéen a we'esil ti' bixechn yéetel le ba'alche'ob, che'ob beyxan yéetel uláak' máako'ob.

11

ÚUCHBEN TSIKBALIL :
K'expajal

U tsoolaajil: Ché'enxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wúuyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansaaj wa xka'ansaaj xook le boonilo'obo'.

K'expajal

-Jelpajal, jel beetik yéetel jel nu'ukbesike' ma' keet yéetel K'expajal. K'expajle' jach ku péeksik tuláakal ba'al, ka suunako'on kúulpachiij te' tu'ux táan k-biin ka'acho'. Yaan je'ek'a'atik na'at utia'al u jéelpajaj k-tuukul. K-ch'a'a tukultik yaan k-tu'ubsik tuláakal le ba'ax ka'ansa'abto'on tu yóolal ba'ax ts'aabto'on ka' k-ch'a'antej, ya'ab u téenelej, kex ma'paatali' ba'ale ma'alob u yilpajal.

K'expajle' a k'aasik tu'ux taalo'on, máax yano'ob ka'ach mina'ano'on waye', ba'ax tu beeto'ob yéetel bix u biskubáalo'ob ka'ach yéetel le yóok'ol kaabo'. K-k'aasik xan tu'ux k-bin yéetel ba'ax k-páatik ti'e' yóok'olkaab maas táanilo'.

K'expajle' a xulik a wa'alik: "teen táanil" chéen yaan in tuukul te' k'iina', mix unaaj in tuukul t'i sáamali', tuláakal

ma'alob, tuláakal ku páajtal".

". A kuxtal xma' besili', u k'áat ya'ale': "lela' ma'alob wa k'aas", óoli' bey ka' láaj lu'usa'ak ba'alo'ob t-ts'o'omele' ka' p'áatak sakile'. Tí tene' bey jump'éel xk'alabche'.

Lena'at tuukulo'letie k'a'asaajo', a kultal besela' yéetel na'at yéetel jump'éel nojoch k'iimak óolal tukultik ba'ax nu'ukulil ku meyaisto'on utia'al ma'alobkiintik le yóok'ol kaabo', ba'ax le kéen k-beet yéetel ba'ax kéen k-p'ate'-tu ya'alaaj xLupita tí u tsikbalil le u jóok'bal le ja'abo', le táan u jóok'bal primariao'.

Letie' jach táaj kíimak u yóol tumen yéeya'ab utia'al u k'ub le siibalo' jump'él oochel beeta'an bey mina'an xuuli', le ku aantal t'i tuláakal uk'aat táakpajal u p'aat jump'él ba'ax uts te' yóok'ol kaaba'.

Ba'ale' beytúun le súutukil jach k'a'ana'no', tu boonaś jump'él oochel le tu'ux yaan u pe'echak'

yaan u paaxil. U jaajile' jump'él boonil jach jats'uts.

xLupitae kulukbalo'ob tu tséel u xka'ansaño'ob x-Estrellita juntúul túun xts'aaś yaś, yaan tu Noj Lu'umil Paalal, xMexicoil xan kaja'an tu kaaśil Guanajuato.

K'ayta'ab le yáax náajalchají te ketlano', le yáax tu ya'alaj u p'atik u pe'echak' ecologica yéetel le ku p'atik te' yóok'ol kaabo'.

xLucia, juntúul chan xchúupal purépecha, chuka'an u yóol je'ex letio'obe', yéetel tuláakal u muuk'il táan u kanáantik yóok'ol kaabe'. xLuciae' tu bisaś u siik t'i tuláakal, u yoochel boombil ts'unu'un meenta'an yéetel k'at. T'i Michoacán' t'i le ts'unu'uno' ku ya'alal tzintzuni.

Uláak' chan xi'ipal tu náajaltaś siibale' jMauro, ku taal Sonora. Ba'ale' tumen te'elo' jach ku xkaaxano'ob tu yóolal le ja'o', táanile tu ya'alaj u beetik u pe'echak' ecologica t'i bix u meyajta'al le ja'o'. Ku ts'o'okole tu káasaś u jach meyaj tu yóolal tuláakal le Sonorailo'obo' ku kanáanto'ob le ja' je'ex ka'ache', bey juntúul Yumtsile'.

Juntúul chan xchúupal tu noj lu'umil Mexico u k'aaba' xFlor, ts'oka'an ka'ach u beetik jump'él nojoch meyaj utia'al u beetik u yúuchul tuukul tu yóolal u maanil

telefono'ob, computadora'ob yéetel u nu'ukulil cha'an. Ku ts'áik ka'ach nukuch letrero'ob ku ya'alik. iTáanil t'i a manik wa ba'axe unaś a wojel ba'ax kéen a beet yéetel le ba'ax yaantech ka'acho!

Ku k'aay ka'ach te' bejo'.

Juntúul chan xchúupal xan ku xook kinto tu noj lu'umil Monterrey u K'aaba' xAngelica, beyxan tu náajaltaś u siibalil "Mina'an u xuul"

tumen tu beetal meyaś te' kaajo'. U yojel le müul meyaśo' ku ts'áik muuk'. Le óolal tu nupaś u báaś yéetel le táankelen ku meyaśo'ob tu yóolal le táanil kuxtalo' yéetel le ku pak'al kuxtalo'obo', u yojel le meyaś kéen u beeto'obe', ma'alob ya'ax pe'echak'il kéen u p'ate'.

Ñam jach kiimak u yóol tu kúuchil u xook le jkanáanilo'obo'. Na'aka'an t'i junkúul che', yéetel uláakamil México táanukayiku K'aay ille lu'umo'. U yojel táan u jóok'ol tu beelil, iTóka'an u béeytal u mukik le xuupilo'!

KUBEN TI' KAAJ

1. Te'exumaasnojochilo'oblechan jxíipalaalo'ob yéetel xchúupalaalo'ob te' tu kúuchil xook yaan una'ato'ob ti' le yóok'ol kaabo'. Le óolale' yaan a beetike'ex "jáajatsal tsikbaloo'b utia'al a beetike'ex u yúuchul ma'alob tuukul".
2. Páayalt'aante'ex tuláakal le paalalo'ob ti' jejeláas gradoo, uláaktsilo'ob yéetel tuláakal ka'ansajo'ob. Jump'éel nojoch kíimbesaj.
3. Junjuntúulile'exe yaan u ts'áik jump'éel tsikbal ich cinco minutos tu'ux kéen u tsol:
 - a. Ba'ax le suukilo' yéetel bix je'el u páastal u xu'ulsa'ale'.
 - b. Jach le pe'echak' ecologicail ku p'atik u xuupil jump'éel ba'ax.
 - c. Le ba'ax ku beetik ti' u toj óolal máak le ba'ax ku jaantiko', wa leti' jaante' wa kex tu yóolal le pe'echak' tu p'atajo'.
 - d. Bix u ya'aliko'ob junjuntúulil u xulik le k'aas tu beetajo' (wa jump'éel ba'ax k'aak'as pe'echak'il tu p'ataj).
- e. U jka'ansajo'obe' yaan u beetikoo'ob jump'éel chíimpolal tu yóolal mina'an xuulil ku ts'aabil ti' junjuntúulil tu yóolal u táakpajal. Jump'éel ba'ax ku k'aasbil ti' tuláakal kuxtal.

Xuul t'aanil

K-noj̄ lu'umej̄, yaanti' u aayik'alil ba'alo'ob kuxa'anil beyxan u jejéelasil úuchben miatsilil ku chiikpajal ti' ya'abach ba'axo'ob je'ex jejeláasil paaxo'ob yéetel jejeláasil máasewáal t'aanilo'ob. Ka' jats'utschajak u yu'uba'j le úuchben tsikbaló'oba', t ch'aa'j upaaxil Fonoteca ti' Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), ba'ale' meyañna'j xan paaxo'ob túumben beeta'aniko'ob tumen máako'ob Mexicoilo'ob utia'al u yu'uba'al u paaxil Mexicoe'layli' kuxa'ane'. Kaabale' ku chiikpajal u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ex u paaxil. U joron ts'iib le óoxp'éel analte'o' beeta'an ti' u paaxil chilena Pinotepa Nacional beeta'an tumen Álvaro Carrillo yéetel ku k'a'ayal tumen Humberto Clavel yéetel Aníbal Pérez, ti' u Costa Chica de Oaxaca.

Le chileno' jumpeel paax ku taalbal Pacífico, tu lu'umil Chile, jach tu nojolil k-continente. Máan Oaxaca ka kuch tak tu puertoil Acapulco.

U kaaba' le paaxo'	U kaaba' le disco	Ejecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Vinuete Le sandiao'	Suenen tristes instrumentos ile ku bino'...! u arpa u nojolil Michoacán	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH Alfonso Martínez Peñaloza. U meyañil u jóok'bal t'aanil u miatsilil u kúuchil chokol lu'umil
La Huilota	Aj k'aayo'ob: Alfonso Peñaloza González, José García Abarca	U ya'abil: ile ku bino'...! U Arpa u nojolil Michoacán. U meyañil u jóok'bal t'aanil u miatsilil u kúuchil chokol lu'umil
Le Tu'ulo'	Arilo'ob yéetel asab Arilo'ob, le ba'alche'ob ti' u juum Jarocho	U juum che'il analte' Le ba'alche'ob ti' u juum Jorocho, Ts'iibta'an tumen Caterina Camastru u Aj boonile' Julio Torres, Utskinañile' El Naranjo
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
El butaquito	Le kéen xi'ikech te' fandango... U kiumbesañil u kaañil México	U tsikbalil u paaxil México, vol. 62, disco 3, N°.5. Fonoteca - INAH. Noé González, Ramón Gutiérrez, César Castro, Yair Pintado, Eduardo "Lalo Jaranas" Castellanos Enrique Vega
Le jats'utso'	Orquesta u úuchbenil Quinceo	beetmil: Francisco Salmerón Equihua. Colección: Pirekua, patrimonio intangible de la humanidad Vol. 4. U Molayil u Miatsilil Michoacán, u Milayil Turismo Michoacán
El toro rabón	Yolotecuani	U juumilo'ob Tarima de Guerrero. Agave music

ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
U yóok'ot u kéejil Cocorit, Sonora	Masewáal paaxil Noreste 05	U tsikbalil u paaxil México INAH 05
U paaxil yaabilaś, Navojoa, Sonora	Masewáal paaxil Noreste 05	U tsikbalil u paaxil México INAH 05
El Jabalí	U ſuum u lu'umil Michoacana	u ſki'imak óolalilo'ob u chokol lu'umil. U ſuum u lu'umil Michoacana. Alborada Records
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
El tamarindo	Michoacán: u ſuum choko lu'umil	U tsikbalil u paaxil México, vol. 7, Nº.2. Fonoteca - INAH. Conjunto Los Tiradores
La gallina	Michoacán: u ſuum choko lu'umil	U tsikbalil u paaxil México, vol. 7, Nº.2. Fonoteca - INAH. Conjunto Los Tiradores
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
In paaxil andeow ndiūc (u paaxil u kiimil le kaano')	U paaxil le waves wa mareños	U tsikbalil u paaxil México, vol. 14, Nº.12. Fonoteca - INAH
In paaxil candeal (el son de la vela)	U paaxil le waves wa mareños	U tsikbalil u paaxil México, vol. 14, Nº.12. Fonoteca - INAH
U xuul	Rodrigo Sigal	Saxofón electroacústico de México III, Omar López, CONACULTA, INBA. Urtex
Le jo' jáatsalo'	K'aaynene'ex, K'aaynene'ex arrieritos	Orquesta ecos de Atlapulco, Canten, canten arrieritos, Vol. 1 J. Rafael Rodríguez. CONACULTA, Pacmyc, Delegación Álvaro Obregón

ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Escritura automática	Baca Lobera, Liminar	Baca Lobera, Música de cámara, LIMINAR, Cero records, Fonarte, FONCA, Instituto Queretano de la Cultura y las Artes
Tu besilo'ob nojol	u jo' k'alil ja'abpaax ka' jáatsal. U asab ma'alobil folklore mexicano. Sony Music Entertainment. José Agustín Ramírez Altamirano. Dúo Caleta	RCA u jo' k'alil ja'abpaax -ka' jáatsal. U asab ma'alobil folklore mexicano. Sony Music Entertainment. José Agustín Ramírez Altamirano. Dúo Caleta
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
Le kisino' (ſuum)	Juumil yéetel u kiiki' óolil u choko lu'umil Guerrero	U tsikbalil u paaxil México, vol. 10, Nº.8. Fonoteca - INAH. Conjunto
El fandanguito	U ſuumil Veracruz	U tsikbalil u paaxil México, volumen 6 Nº. 1. Fonoteca - INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
Yax Kin	K'iichkelem Tata Dios. U k'uul paaxil oriente de Yucatán	U tsikbalil u paaxil México, Nº.19. Fonoteca - INAH. Juan Bautista Poot Puc
Tuba (Tu'ul)	Yúmare o'oba	U tsikbalil u paaxil México, vol. 46, Nº.9. Fonoteca - INAH. Pima
Chapultepec	Terceto de uitarras deTiripetío	Autor: Higinio Ruvalcaba, Terceto de guitarras de Tiripetío, Colectivo artístico Morelia, Pacmyc, Secretaría de Cultura de Michoacán, Exconvento de Tiripetío

ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
Zacatlán de las manzanas	U suuka'an paaxil puebla	U tsikbalil u paaxil México, vol. 32; N°.14. Fonoteca - INAH. Pedro Escobar Hernández, Charanga de los Hermanos Flores
K'ašbe'enil wa u k'aayil del atajado	U k'iimbesašil Xalatlaco	U k'iimbašil Xalatlaco, Música de los nahuas del Estado de México, U tsikbalil u paaxil México N°. 27
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
U eek'il oriente	U yóok'otil táabsašil	U tsikbalil u paaxil México, vol. 2, N°. 8. Andrés Segura, Ernesto Ortiz
U yóok'otil le U's (nahuas)	U masewáal paaxil México	U tsikbalil u paaxil México, vol. 9, N°.6. Fonoteca - INAH
Tí le nalo'obo'	Yéetel u moots' yéetel puksiík'al	Talí Díaz y los Díaz del Real, Con raíz y corazón
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Tsapne thomtala-Lej culbel / La ofrenda-Qué alegría	Uxumchik in aštintal an Pulik Paylos. Mužeres que cantan a Papá Dios	Testimonio musical de México, vol. 72, N°. 1. Fonoteca - INAH
La bonita	Orquesta Antigua de Quinceo	Autor: Francisco Salmerón Equihua. Colección: Pirekua, patrimonio intangible de la humanidad Vol. 4. Secretaría de Cultura de Michoacán, Secretaría de Turismo de Michoacán
Lupita	Orquesta Tiamu urhicha de San Felipe de Los Herreros	Orquesta Tiamu urhicha de San Felipe de Los Herreros

